

ANDORKA RUDOLF

ADALÉKOK AZ ORMÁNSÁGI "EGYKE" TÖRTÉNETÉHEZ
VAJSZLÓ ÉS BESENCE REFORMÁTUS ANYAKÖNYVEINÉK
CSALÁDREKONSTITUCIÓS VIZSGÁLATA ALAPJÁN

Az 1960-as évek második felében kezdtem el a besencei, majd a vajszlói református anyakönyv feldolgozásával a családrekonstrukciós vizsgálatoknak azt a sorozatát, amelyet jelenleg is folytatok és amelyben eddig hét falu egy-egy anyakönyvét dolgoztam fel /Vajszlón és Besencén kívül Alsónyék, Sárpilis, Pócsmegyer és Vajszló református anyakönyvét és Rábakecöl római katolikus anyakönyvét/. A következő években - a más kutatók által végzett hasonló vizsgálatokkal együtt - a feldolgozandó anyakönyveket úgy próbálom kiválasztani, hogy az ország minden részének, minden felekezetének, etnikai csoportjának és társadalmi rétegének 18-19. századi népmozgalmi mutatóiról kapjunk információkat. A kiinduláskor Besence és Vajszló vizsgálatával ennél sokkal korlátozottabb kutatási kérdésre kerestem választ: mikor indult meg és hogyan valósult meg a sokat emlegetett "ormánsági egyke"? A besencei családrekonstrukciós vizsgálat eredményeit akkor részletesen megírtam /Andorka, 1970/, a két ormánsági falu vizsgálatának eredményeit azonban csak röviden és a későbbi hasonló vizsgálatok eredményeivel összevetve tárgyaltam /Andorka, 1975, 1981, 1984/. Ezért érdemesnek látszik a két ormánsági falu református lakosságára vonatkozó adatokat újra elemezni és az azóta végzett hazai és külföldi vizsgálatok eredményeivel összehasonlítva értékelni.

1. A történeti demográfiai világirodalom a születéskorlátozás kezdeteiről

A születéskorlátozás kezdetének körülményei, különösen az igen korai születéskorlátozás előfordulása, a történeti demográfia nemzetközi szakirodalmában nagy érdeklődésre tartanak számot. Korábban az volt az uralkodó vélemény, hogy az ipari forradalom előtt nem fordult elő szélesebb körben születéskorlátozás /például Beshers, 1967/, vagy legfeljebb egy-egy speciális társadalmi rétegben /például a francia arisztokráciában/ korlátozták tudatosan a születendő gyermekek számát. Ujabban ezt az álláspontot árnyaltabban szokták megfogalmazni, de ma is feltehetően a történeti demográfusok többségének véleményét foglalta össze Knodel és Van de Walle /1979/, amikor azt mondta, hogy "a születéskorlátozás gyakorlata nagymértékben hiányzott /és valószínűleg nem is ismerték a születéskorlátozás módszereit/ a népesség nagy csoportjaiban a termékenység csökkenés kezdete előtt". Hozzáteszik ugyanitt, hogy "a termékenység csökkenés kezdetét és elterjedését a kulturális környezet befolyásolta, a társadalmi-gazdasági feltételektől függetlenül" /219. p./. Más szóval a demográfiai átmenet előtt /amelyet most már nem kapcsolnak össze az iparosodással/ nem alkalmaztak születéskorlátozást.

Tanulmányuk további részében elfogadják annak a lehetőségét, hogy az átlagos szülési intervallumok lényeges különbségei, amelyek az átmenet előtti népességek házastermékenységének lényeges különbségeit okozták, lehetnek részben tudatos intervallum-hosszabbítás /elsősorban hosszú szoptatás segítségével/ következményei, de nem fordult elő olyan "leállási" típusú születéskorlátozás, hogy bizonyos életkor elérése után, még jóval a propagatív élettartam vége előtt, a házasság nők nem szültek több gyermeket. Ennek a "leállási" típusú születéskorlátozásnak elterjedése új viselkedés volt és ez okozta a termékenység gyors és megállíthatatlan csökkenését a demográfiai átmenet időszakában.

Arra vonatkozóan, hogy a demográfiai átmenet időszakában mi indította el a termékenység csökkenést, változatlanul eltérőek a vélemények és a legújabb kutatások,

elsősorban a princetoni európai termékenység kutatás keretében végzett vizsgálódások több kérdőjelet vetettek fel, mint ahány kérdést megválaszoltak. Ugy látszik ugyanis, hogy semmilyen gazdasági és társadalmi változás, mint az iparosodás, a városiasodás, az iskolai végzettség emelkedése, sem a halandóság vagy a csecsemő- és gyermekhalandóság javulása nem hozható egyértelműen kapcsolatba a termékenység csökkenésével /Coale, Watkins, 1986/. Ezért előtérbe kerültek a kulturális magyarázatok /erre utal Knodel és Van de Walle is a fenti idézetben/, amelyek például a gondolkodásmód általános szekularizációja és a termékenység hosszú távu csökkenése között látnak kapcsolatot /Lesthaeghe, Wilson, 1982; Lesthaeghe, 1983/. Azt mondhatnánk, hogy e felfogás szerint a termékenység csökkenés, a születéskorlátozás elterjedése a társadalom általános modernizációjának velejárója volt.

Ugyanakkor tovább él a történeti demográfiai irodalomban az a "kisebbségi" nézet is, hogy a születéskorlátozás módszereit ismerték és szükség esetén széles körben alkalmazták is az ipari forradalom vagy a demográfiai átmenet előtti népeiségek. Ezt látszanak bizonyítani azok a kulturális antropológiai vizsgálatok /például Nag, 1962/, amelyek a művi abortusz és különféle fogamzásgátlási módszerek ismeretét és alkalmazását mutatták ki törzsi keretek között élő afrikai, melanéziai, polinéziai népeiségeknél. Családrekonstrukciós vizsgálatok alapján is voltak lá ilyen következtetések /például Gaunt, 1973; Nadal, Saez, 1972; Wells, 1971/. Livi-Bacci /1986/ áttekintő tanulmányában egész sor "előfutárt" említett meg, elsősorban a korábbi évszázadok európai társadalmainak egészen speciális helyzetű, jórészt a társadalmi hierarchia csúcsán lévő rétegei /uralkodó családok, francia, belga, angol és olasz arisztokrácia, genfi és roueni polgárság/ között, olaszországi zsidó közösségekben. Egyetlen paraszti példára hivatkozik, az ormánsági református parasztsokra.

A demográfiai átmenet előtti születéskorlátozás álláspontjának egyik leghatározottabb képviselője, Wrigley - úgy látszik - módosította véleményét. Az angliai Colyton kisváros családrekonstrukciója alapján /Wrigley, 1966, 1973/ arra a következtetésre jutott, hogy az 1645-1646. évi pestis járvány után ez a népesség rádőbbsen arra, hogy túlnötte a rendelkezésre álló termelési potenciált, ezért a házasságkötési életkor felemelésével, a hajadon, illetve nőtlen állapotban maradók arányának növelésével és a házasságokon belüli születéskorlátozással fogta vissza a természetes szaporodást. 1720 után azonban a házasság termékenység újra felemelkedett, tehát a születéskorlátozás mérséklődött. Ez ellentétben állna Knodel és Van de Walle tételével, hogy a termékenység hosszú távu csökkenése előtt nincs születéskorlátozás, és hogy ha egyszer megindul a csökkenés, akkor ez a folyamat nem áll meg, még kevésbé fordul vissza. Ujabb tanulmányokban, amelyben 13 családrekonstrukció összefoglaló adatait ismertetik és elemzik, Wrigley és Schofield /1983/, már csak a nupcialitás említett változásának jeleit emelik ki, a házasság termékenységről azt mondják, hogy az "láthatóan feltűnően kevésbé különbözött az egyes egyházközségekben és kevésbé változott az idő folyamán" /106. p./. Ebből az következne, hogy nem feltételezik a születéskorlátozás átmeneti elterjedését a 17. század második felében sem a 13 egyházközségben, sem Colytonban.

A kétféle álláspont ellentétét igen találóan fogalmazta meg Carlsson /1966/. Az előbbi álláspontot "ujítási" magyarázatnak nevezi. Eszerint a születéskorlátozás valami teljesen új az emberi kultúrában. Még ha el is ismerik hosszú történetét, akkor is feltételezik, hogy ezeket a módszereket nem alkalmazták szélesebb körben a tizenkilencedik század előtt. Hangsúlyozzák a fogamzásgátlásra és talán az abortuszra vonatkozó információ elterjedésének fontosságát. Ennek az álláspontnak másik fontos eleme, hogy feltételezik: az ismeretek és attitűdök elterjedésében időbeli eltolódások vannak, azok "leszivárognak". Feltételezik, hogy elterjedésük a nagyvárosi köz-

pontokban kezdődik és bizonyos késéssel ér el más városokat, és még később jut el a falvakba. Emellett érvényesül az elterjedésben egy regionális tényező is, és a termékenység csökkenésének kezdetében és a születéskorlátozás elfogadásában időbeli eltolódás van a társadalmi rétegek között. A második álláspontot nevezi "alkalmazkodási magyarázatnak". Eszerint korábban volt egy "stabil állapot", amelyben a népesség egyrésze korlátozta születéseinek számát, vagy az egész népesség bizonyos mértékig korlátozta születéseinek számát, de a jelenleginél magasabb termékenységet akart elérni. A termékenység csökkenését e felfogás szerint úgy lehet magyarázni, hogy a körülmények megváltozásához alkalmazkodott a népesség egy alacsonyabb termékenységi célra való átállással, amelyet a születéskorlátozás kiterjedtebb alkalmazásával ért el.

Carlsson szerint az általa helyesnek tartott "alkalmazkodási" magyarázatnak két próbája van:

1. Volt-e nagyobb mértékű házasságon belüli születéskorlátozás az általános termékenység csökkenés kezdete előtt?

2. Voltak-e időbeli eltolódások a születéskorlátozás elterjedésében, és ha igen, milyen természetűek voltak?

Ha az ipari forradalmat megelőző időszakban is kimutatható a születéskorlátozás nagyobb népesség csoportok körében, és ha a születéskorlátozás fokozódása, illetve a termékenység csökkenése nem a városokból mint az "ujítás" központjaiból terjedt szét, hanem a falvakban is körülbelül egyidejűleg jelentkezett, akkor az "alkalmazkodási" magyarázatot kell elfogadni.

A vajszlói és a besencei népesedési viszonyok tanulmányozása választ adhat ezekre a kérdésekre, mert a vizsgált időszakban az Ormánságot még egyáltalán nem érintette sem az ipari forradalom, sem a tágabb értelemben vett modernizáció hatása, és mert városoktól távoli falvak voltak.

2. A magyar irodalom az ormánsági egykéről

A magyar társadalomtudományi és szépirodalomban igen korán felfigyeltek az ormánsági népesség alacsony gyermekszámára, az ugynevezett "egyke-rendszerre", és kezdettől fogva a születéskorlátozás elterjedt alkalmazásával magyarázták azt /1/.

Hölbling Miksa Baranya vármegyei főorvos már 1845-ben a megyei leírásában utalt az ormánsági népesség szaporodásának lassúságára és ennek okaként a születéskorlátozást jelölte meg /2/: "... találatik jelenleg Baranyában 43 453 tősgyökeres reform. magyar lélek, és a szépszámu népesség 11 év alatt csak 3 323 lélekkel szaporodott. Mily fölöttébb nagy a németek és magyarok közötti különbség, melyet kétségbe éppen nem lehet vonni, minthogy anyakönyvbeli adatok tüntetik előnkbe... A kath. plébániákban is legkisebb a szaporaság a tiszta magyar helységekbén...". Fényes szerint "a magyar népesség csekély szaporodása nyilván tanúsítja, hogy a status gépelyének egy része romladozó állapotú, s igazításra vár: de ezen kívül nálunk még egy és más forogván fönn, melly akadályozza a népesség növekedését, és ez nem egyéb mint a következő: a legtöbb magyar helységeinkben szegyennek tartják a menyecskék, ha ők házasságuk első 4 sőt 10 évében szülnék, aztán a legegészségesebb és legerősebb asszony is ritkán szül többet 2 gyermeknél a t. lelkészek és kerületi orvos urak bizonyítása és

köztudomás szerint. Sok menyecske szépségének fenntartása végett akadályozza titkon és bűnös módon a szülést, sokat pedig a szegénység visz arra, minthogy tudniillik egy-egy fél telken sokszor 3-4 család is kénytelen elélni". "K. kerületi orvos ur erről így tudósít: a fogamzás akadályozására tanítást kapnak az öregebbektől, és hogy durva kenetés által a már megfogamzott magzatot is elűzik, az közbeszéd." "Azon pór-asszony, ki először fiat szül, ritkán szül többé; kinek leánya van először, az másodszor szül ugyan; de ha ismét nem fiat, többé nem hoz magzatot a világra." /Hölbling, 1845/.

Amikor a XIX. század végén először Somogy megyében elkezdtek az ugynevezett "egyke-kérdéssel" foglalkozni, a röviddel utána megalakult Baranya megyei egyke-bizottság megbízása alapján Buday Dezső a megyében három különösen alacsony születésszámú területet határozott meg: az Ormánságot, a Mohácstól délre fekvő Duna menti községeket, a Pécs környéki Mecsekaljai községeket. Az egygyermek rendszer megjelenését az 1809. évi háborús eseményekkel, a Magyarországon járt francia katonáktól átvett születéskorlátozással hozta összefüggésbe. A születéskorlátozás okaként egyrészt a nehéz gazdasági helyzetet, a parasztbirtokok terjeszkedésének nehézségeit /a korlátozott forgalmu nagybirtok nagy kiterjedése a megyében/, a termények értékesítésének nehézségeit, általában a gazdasági pangást, másrészt a parasztság igényességét, a magasabb életszínvonal elérésére való törekvését jelölte meg /Buday, 1909a, 1909b/.

A két világháború között írók, ujságírók, társadalomtudósok irtak az ormánsági alacsony születésszámról. Néhány megállapításuk, amely az ebben a tanulmányban vizsgált történeti időszakra is vonatkozik, a következő:

1. A születéskorlátozás kezdete vagy nagyobb fokú elterjedése a jobbágyfelszabadítás következménye volt, mert az a volt jobbágyoktól megvonta a legeltetés, halászás, vadászás jogát /Elek és mások, 1936; Kiss, 1937/.
2. A születéskorlátozás elterjedésének oka a kiabirtokos parasztság gazdasági fejlődési lehetőségeinek összeszűkülése a nagybirtokrendszer következtében /Kovács, 1937; Erdei, 1942/.
3. A születéskorlátozás elterjedése összefüggött a házközösségi rendszernek, a nagycsaládok együttlakásának és együttes gazdálkodásának felbomlásával is /Elek és mások, 1936/.
4. A születéskorlátozás módszerei: a művi abortusz, amelyet hosszú tüvel, bizonyos növények kemény és mérgező gyökerével hajtanak végre; a pesszáriumszerűen használt facsiga; a coitus interruptus /Elek és mások, 1936; Hidvégi, 1938/. Feltételezték azt is, hogy a művi abortusz elterjedését megelőzően csecsemőgyilkosságok is előfordultak /Elek és mások, 1936/.
5. A születéskorlátozás köré egy nagyon szigorú normákat tartalmazó mikrokultura alakult ki az ormánsági községek társadalmában. "Egész világ ez: saját világnézettel, erkölccsel, társadalmi és gazdasági, családi és közéleti renddel" /Fülep, 1929/. Aki több gyermeket szül, azt a közösség megveti: "Ha meddő marad az asszony,

akkor sajnálják, ha semmikés, akkor vállat vonnak, mondván: »az ü dolga, de ha kettőnél több gyermeke van, azt elmondják minden rossznak, kicsufolják, lenézik. »Hát nem tud vigyázni«, vagy »nekem kisütt vóna a szemem, ha ennyit kölkeztem vóna« /Hidvégi, 1938/ /3/.

A szociográfiai irodalomban leírt fenti magyarázat mellett a korabeli munkákban megtalálhatunk egy ezzel ellentétes álláspontot is. Kovács Alajos /1923/ szerint az egyke a parasztságnál főként erkölcsi kérdés, Pezenhoffer Antal /1922/ szerint pedig egyedüli oka a protestantizmus.

A magyar szakirodalom tehát egyöntetűen rámutatott a születéskorlátozás széleskörű alkalmazására. Ellentétesek vagy nem kellőképpen tisztázottak azonban a nézetek arról, hogy:

1. Melyik történeti időszakban terjedt el a születéskorlátozás?
2. Hogyan valósult meg /egyetlen gyermeket szültek vagy egyetlen gyermek érte el a felnőttkort/ és mennyire terjedt ki az egész orrmánsági népeiségre az egygyermek-rendszer? ·
3. Milyen gazdasági, társadalmi, kulturális és morális okokra vezethető vissza a születéskorlátozás elterjedése?

A tisztázatlan kérdések fennmaradásának egyik oka, hogy az orrmánsági egykével foglalkozó szerzők megállapításaik alátámasztására néprajzi és szociográfiai módszereket alkalmaztak, és emellett legfeljebb egyszerű statisztikai adatokra /élvesszülési arányszámokra, természetes szaporodásra/ hivatkoztak.

Az 1950-es évek végén L. Henry által kidolgozott családrekonstrukció módszer ad lehetőséget a nyitva maradt kérdések egyrésztének tisztázására. Erre tettem kísérletet, amikor ezt a módszert a két kiválasztott község - először Kodolányi János /1941/ által az egykés falu jellegzetes típusának mondott kis Besence, majd a központi fekvésű és sokkal nagyobb Vajszló - református anyakönyvének feldolgozására felhasználtam.

3. Vajszló és Besence népességszámának történeti alakulása

Mindkét község neve szerepel árpádkori okiratokban. IV. Béla király 1244-ben Woyzlou-t Ambrus comesnek ajándékozta a tatárjárás idején szerzett érdemeiért. 1267-ben István ifjabb királyé. Ugyanebben az évben IV. Béla király a margitszigeti /nyul-szigeti/ apácáknak adományozza. 1268-ban V. István király is megerősíti ezt az adományozást. Ettől kezdve évszázadokon keresztül az ő birtokuk /később budai, majd pozsonyi apácák néven szerepelnek/. Besence neve egy 1338. évi oklevélben szerepel, amely szerint "siklósi Gyula fia Miklós fia Péter és fiai Pál, István és Miklós adja el és átadja birtokát Medve fia Fodor Pálnak". XV. század második felében /részben vagy egészben/ már a nyul-szigeti apácáké.

Vajszló a török időkben is fennmarad, a Káldy-Nagy Gyula által közölt török adóösszeírások közül szerepel az 1554. 1571. és 1582. éviben. Ezekben az években 25, 30, illetve 27 adózót irtak össze. Az összeírt családnevek 1554-ben: Pábián, Varga,

Szabó, Veres, Vajda, Simon, Bába, Pap, Száros, Tód, Józsa, Bertalan, Piroška, Fodor, Gazda, Kovács, Nagy, Gál, Balog, Luca, Enese, Csákán, Baksa, Kovács, Laksa, Kaszás, Csordás, Török. Besence ezekben az összeírásokban nem szerepel.

A török uralom alóli felszabadulás után 1695-ben Besencén két családot, 1696-ban 3 családot /Fazekas, Futó, Nagy/ és Vajszlón 3 családot /Ispán, Nagy, Tót/ irtak össze. A többi ormánsági községekhez viszonyítva mindkét községben igen alacsony az összeirtak száma /pl. Luzsokon 5, Kiscsányban 10, Zalátán 4, Sellyén 7/.

A XVIII. század folyamán az összeirt családok száma gyorsan nőtt. 1741-ben Besencén 9, 1752-ben Vajszlón 19 családot számoltak. Ezekben az összeírásokban olyan családnevek szerepelnek, amelyeknek nagy többségét /Besencén 9-ből 7-et, Vajszlón 19-ből 13-at/ megtaláljuk a Káldy-Nagy-féle török adóösszeírásokban a XVI. században különböző baranyai községekben. A XVIII. században induló anyakönyvekben egészen a XIX. század közepéig szintén többségükben /körülbelül 75 %-ban/ olyan családnevek szerepelnek, amelyek az említett török kori összeírásokban is megtalálhatók a megye területén. Anélkül hogy a családnevek alapján való következtetésekkel szembeni jogos fenntartásokat feladnánk /ugyanannak a családnak a neve változhatott, viszont azonos családnév nem szükségképpen jelent rokonságot/, azt az óvatos következtetést lehet levonni, hogy Vajszló és Besence a XVIII. századi népessége többségében a török uralmat Baranyában átélő családok leszármazottjaiból került ki. Talán erre enged következtetni az a tény is, hogy mindkét község népessége a XVIII. század végén szinte tisztán református volt.

A II. József-féle népszámlálástól kezdve a két község népességszáma a következőképpen alakult:

Év	Vajszló	Besence	Forrás
1787	765	239	Népszámlálás
1828	1189	306	<u>Nagy</u> :Notitiae ²
1836	1012	290	<u>Fényes</u> :Magyarország mostani állapota
1845	900	-	<u>Höltling</u>
1850	914	266	összeírás ²
1851	1080	282	<u>Fényes</u> :Magyarország geographiai szótára ²

² Idézve Kiss /1937/ alapján.

1880-ban, a második hivatalos népszámlálás alkalmával még mindig nagy többségben mindkét községben református a lakosság, Vajszlón 849 református, 294 római katolikus, 8 evangélikus s 64 izraelita és egy egyéb vallású személyt, Besencén pedig 316 református és 48 római katolikus vallású személyt irtak össze.

A két község népességszáma ettől kezdve a következőképpen alakult:

Év	Vajszló	Besence
1870	1187	332
1880	1216	364
1890	1205	343
1900	1254	339
1910	1373	345
1920	1393	267
1930	1604	252
1941	1732	242
1949	1731	250
1960	1806	229
1970	1794	180
1980	1873	152

Besence népessége tehát 1910 óta majdnem folyamatosan csökken és 1960 óta erősen csökkent, Vajszló népessége viszont egészen 1980-ig szinte folyamatosan növekedett. A két község népességének összetétele azonban erősen változott. Ezt jelzi az a tény, hogy 1930-ban Vajszlón már csak 563 reformátust, Besencén pedig 212 reformátust irtak össze.

A régi lakosság csökkenését mutatja a következő összeállítás is: 1970 tavaszán a Besencén élő 48 család közül 8-nak családfője volt Nagy vagy Futó vezetéknevű, tehát származik /vagy származhat/ férfiágon a falu XVII. század végi lakóitól, 3 további család fejének vezetékneve a XVIII. században jelent meg a besencei anyakönyvekben, további 6 családban a férj besencei születésű, 5 családban a feleség besencei, de a férj beköltözött, további 2 családban a házastársak egyike az Ormánságban született. Az összes Besencén élő családok felének, 24 családnak azonban egyik felnőtt tagja sem született az Ormánságban /ideszámitva azt a negyvenegynéhány községet, amelyet ehhez a mikrorégióhoz szoktak sorolni/.

A népességszám leírt alakulásából, illetve az ormánsági református őslakosság csökkenéséből e két községben azonban még nem lehet arra következtetni, hogy ez a népesség alkalmazta-e, illetve környezeténél nagyobb mértékben alkalmazta a születéskorlátozást. A népességszámok alakulásában ugyanis nagy szerepet játszhatott a belső vándorlás. Besence ma jellegzetesen megszűnő kis település, ezért erős az elvándorlás is. Vajszló viszont az Ormánság egyik központjává fejlődött, ezért az onnan való elvándorlást nagyrészt ellensúlyozza az odavándorlás /feltehetően az Ormánság kisebb községeiből is/.

A két községnek kiválasztását a családrekonstrukciós vizsgálat céljára az is indokolta, hogy Vajszló központi jellegű, Besence viszont elzártabb kisközség. A kettő együtt többé-kevésbé reprezentálhatja az egész Ormánság népesedéstörténetét.

4. A vajszlói és besencei anyakönyvek leírása

A vajszlói református anyakönyvet 1747-ben kezdték vezetni. Körülbelül 1800-ig elszórta tartalmaz luzsoki, baranyahidvégi, giricsi és páprádi népmozgalmi esemé-

nyeket, annak ellenére, hogy ezeknek a községeknek már 1800 előtt volt önálló anyakönyvük.

A születési bejegyzéseknél 1747-től 1785-ig csak az apa nevét /és a kereszt-szülőket/ tüntették fel, 1785-től anya /leánykori/ nevét is. 1806-tól 1808-ig, majd 1822-ben, 1827-ben, végül 1855-től kezdve végig /1895-ig/ rendszeresen közli külön a születés és a keresztelés időpontját.

A házassági anyakönyvben nincs bejegyzés az 1769-1776 közötti évekből, mint az anyakönyvbe irt bejegyzés tanusítja: "a lelkész hanyagsága miatt". A vőlegény és a menyasszony nevén kívül kezdetben csak a leány apjának neve, özvegy asszonyoknál néha a volt férj neve szerepel /és a tanúk neve/. A nem Vajszlón lakó házaspárok nevénél megjelölik a lakóhelyet. 1806-tól kezdve néhány éven keresztül, majd megszakításokkal később is szerepel a vőlegény foglalkozása a házassági bejegyzéseknél. Ez a bejegyzés azonban az esetek többségében egyszerűen "gazda" vagy "polgár". 1856-tól kezdve a házassági anyakönyv feltünteti a házaspárok életkorát, foglalkozását, vallását, családi állapotát, a szülők nevét.

Meglehetősen általánosnak látszik a szokás, hogy - ha a vőlegény és a menyasszony nem ugyanabban a községben laktak - a házasságkötésre nem annak a házaspárnak lakóhelyén került sor, ahol a fiatal házaspár a házasságkötés után laktak, hanem az elköltöző házaspár /többnyire a menyasszony/ lakóhelyén. Ezért a családrekonstrukciós lapok teljessé tétele érdekében kilenc szomszédos község református anyakönyvét, valamint a vajszlói katolikus anyakönyvet is átnéztem. A református anyakönyvekben sok hiányzó házasságkötési bejegyzést találtam meg, a vajszlói katolikus anyakönyvben egyet sem.

A halálozási anyakönyvet vezették a legkevésbé pontosan. 1760 és 1776 között egyáltalán nincs halálozási bejegyzés "a lelkész hanyagsága miatt". Az 1790-es évek végén és az 1800-as évek elején ismét több évből hiányoznak a halálozási bejegyzések. 1857-től hiányzik a halálozási anyakönyv mikrofilm másolata az Országos Levéltárban. A Vajszlón meglévő anyakönyv másolatból, amelyből ezeknek az éveknek halálozási adatait kijegyeztük, hiányzik néhány év. 1777-től az anyakönyv közli a halottak életkorát /amely sok esetben nem egészen pontos/, 1804-től a halálokozott. Egyes esetekben nyilvánvalóan később végezték el a bejegyzést, mint a temetésre sor került, mert egy-egy dátum alatt szerepel hét-nyolc halálozási bejegyzés. A halvaszülöttek kezdetben csak a halálozási anyakönyvekben szerepelnek, a születési anyakönyvben nem. Előfordulnak viszont olyan bejegyzések, hogy a csecsemőhalott életkora 2 vagy 3 nap, sőt egy esetben "három óráig élt" megjegyzést találunk. Ez arra enged következtetni, hogy az egészen fiatal korban elhalt csecsemőket is bejegyezték a halálozási anyakönyvbe.

Vajszlón katolikus anyakönyvet is vezettek, amely néhány évvel a református anyakönyv után kezdődik. Sok környező község katolikus lakosságának népmozgalmi eseményei szerepelnek benne. A családnevek - néhány teljesen általános családnévtől /pl. Tót, Nagy/ eltekintve - eltérnek a református anyakönyvben szereplő családnevektől. Sok közöttük a német és a délszláv név. A vajszlói református lakosság körében előfordult népmozgalmi események tehát nem szerepelnek ebben az anyakönyvben. A reformátusok és katolikusok közötti házasságkötések száma egész kicsi lehetett.

A besencei református anyakönyvet 1787-ben kezdték vezetni. Ezt megelőzően a besencei népmozgalmi eseményeket Kiscsány, Nagycsány és Oszró községek közös református anyakönyvébe jegyezték. 1837 után a besencei anyakönyvbe kerültek a páprádi népmozgalmi események is, mindig pontosan feltüntették azonban, hogy besencei vagy páprádi eseményről van-e szó. Mindhárom népmozgalmi esemény bejegyzése folyamatos, olyan hiányok, mint a vajszlói anyakönyvben, itt nincsenek.

A születési anyakönyvben 1787 és 1799 között csak a született gyermek apjának nevét tüntették fel / és a keresztszülőkét/. 1799-től beírták az anya leánykori nevét is. 1807 és 1813 között, majd 1827 után hosszabb időn keresztül külön feltüntették a születés és a keresztelés időpontját. A halvaszülöttek egyes esetekben szerepelnek a születési anyakönyvben is, más esetekben csak a halálozási anyakönyvben.

A házassági anyakönyvben kezdettől fogva szerepel a házasulók lakóhelye, a menyasszony apjának neve, később a vőlegény apjának a neve is. 1850-től feltüntetik a házasulók életkorát. 1797-től körülbelül két évtizeden keresztül házassági szerződések is tartalmaz az anyakönyv. Ezekben a házasulók a hozományról, a magtalan halál eseténi vagyonelosztásról stb. állapodtak meg.

A halálozási anyakönyv a legkevésbé rendezett. 1787-től 1800-ig a gyermek-halottak kereszt neve nem szerepel az anyakönyvben, csupán apjuk neve és mellette a "fiacskája" vagy "leánykája" megjelölés. 1800-tól bejegyezték a gyermek nevét. Ettől kezdve szerepel az anyakönyvben minden halott életkora. 1807-től kezdve a halálokot is feltüntették.

A vajszlói és besencei anyakönyv hiányai, valamint a házasságkötéseknek nem a későbbi lakóhelyen való anyakönyvvezése két különböző községtől származó házasulók esetén a legnagyobb óvatosságra intenek az anyakönyvek nem-nominatív feldolgozásának /tehát a születések, házasságkötések és halálozások abszolút számának/ értékelésében. Ezzel szemben a nominatív /családrekonstitúciós/ feldolgozás céljára a vajszlói és besencei anyakönyv igen jól felhasználhatónak bizonyult, mert a felhasználható családlapok száma az összes anyakönyvi bejegyzésekhez viszonyítva nagy.

Négyféle családlapot használtam fel:

- I. típus: a feleség születésének és a férj és feleség halálozásának időpontját, valamint a házasságkötés időpontját pontosan ismerjük, mert az anyakönyvekben megtaláltuk a megfelelő bejegyzéseket.
- II. típus: a férj és a feleség halálozásának időpontját, valamint a házasságkötés időpontját pontosan ismerjük az anyakönyvben megtalált bejegyzés alapján, a feleség születésének időpontját csak pontatlanul ismerjük a házasságkötéskor vagy halálakor az anyakönyvben feltüntetett életkor alapján.
- III. típus: a férj és a feleség halálozásának időpontját pontosan ismerjük az anyakönyvből, a feleség születésének időpontját vagy pontosan vagy pontatlanul /a házasságkö-

tészkori vagy halálozáskori életkor bejegyzés alapján/ ismerjük, a házasságkötés időpontját nem ismerjük; ebben az esetben a házasságkötés időpontját olyan módon becsültem meg, hogy az első szülés időpontjától visszaszámítottam 24 hónapot és azt vettem házasságkötési időpontnak. Az 1790 előtti házasságokban 24 hónap volt a házasságkötés és az első szülés közötti intervallum az I. és II. típusu családlapokon. Kivételt képeztek az olyan esetek, amikor a házasságkötés becsült időpontja a feleség 15. születésnapja előtti időpontra esett. Ilyenkor a házasságkötés becsült időpontját azonosnak vettem a feleség 15. születésnapjával. Csak 1790 előtt kötött házasságokról készítettem III. típusu családlapokat. Ennek két oka van:

1. e korai időszakban viszonylag kevés I. és II. típusu családlap állott rendelkezésre,
2. ebben az időszakban a házasságkötés és az első szülés közötti intervallum még viszonylag nem nagy szóródást mutat az I. és II. típusu családlapokon, mert - úgy látszik - az első gyermek születése előtt nem alkalmaztak születéskorlátozást. Később - ahogy a születéskorlátozás elterjedt - a házasságkötés és az első szülés közötti intervallumok szabálytalanabbakká váltak, ezért az ilyen családrekonstrukció sokkal megbízhatatlanabbá vált volna.

Az így összeállított családlapok száma:

Tipus	Vajszló	Besence
I.	146	37
II.	212	49
III.	37	-
Összesen	395	86

Tehát összesen 481 családlapot sikerült rekonstruálni olyan módon, hogy a termékenység alakulásának elemzésére fel lehetett használni. A vajszlói anyakönyvben összesen 1114, a besenceiben 309 házassági bejegyzés szerepel 1895-ig /az állami anyakönyvezés bevezetéséig/. Tehát a felhasználható családlapok és a házassági bejegyzések aránya 34 százalék. A két anyakönyvben összesen 5407 születés szerepel, a felhasznált családlapokon pedig 1650. Tehát a felhasznált születési bejegyzések és az összes születési bejegyzések aránya 31 százalék /4/. Ezek az arányok más /többek között külföldi/ hasonló családrekonstrukciós vizsgálatokban elért arányokhoz viszonyítva

magasak. Ennek nyilvánvalóan az az oka, hogy a vajszlói és a besencei református jobbágy, illetve kisbirtokos népesség viszonylag kevésbé változtatta lakóhelyét, helyben vagy a szomszédos ormánsági községekben /ha oda házasodott/ élte le az életét.

Az I-III. típusu családlapok felhasználhatóak a családrekonstrukciós vizsgálatok keretében szokásos összes termékenységi mutatók kiszámítására. Amak érdekében, hogy a családlapok adatainak hiányossága miatt az elemzés egészében fel nem használható családok termékenységéről is némi képet tudjak alkotni, illetve hogy tisztázzam, vajon a családrekonstrukcióban figyelembe vett és a kimaradt családok termékenysége között nem volt-e lényeges különbség, az elemzés egy szakaszában - a szülések közötti intervallumok elemzésében - felhasználtam a családlapoknak egy további típusát:

IV. típus: a férj és a feleség halálozásának időpontját nem ismerjük, vagy csak az egyiket ismerjük, így nem tudjuk megállapítani a házasság végének időpontját. Ismerjük a házasságkötés időpontját, a feleség életkorát a házasságkötéskor, továbbá az első szülés vagy szülések időpontját. Így ki tudjuk számítani az első intervallumok hosszát a feleség házasságkötéskori életkora szerint részletezve. /Nem vettem figyelembe azokat a családlapokat, ahol az első intervallum 60 vagy annál több hónap volt, mert feltételeztem, hogy ezek a házaspárok a házasságkötés után egy ideig nem a vizsgált két faluban éltek, tehát az említett 60 vagy több hónap alatt már születtek gyermekeik, de azokat nem a vajszlói vagy besencei keresztelési anyakönyvbe jegyezték be./ 289 ilyen családlapot használtam fel. Ezzel a figyelembe vett családok aránya 47 százalékra emelkedett.

5. A vajszlói és besencei anyakönyvbe bejegyzett születések, halálozások és házasságkötések száma

Az anyakönyvekben található bejegyzések feldolgozásának első - legkezdetlenebb - lépése a különböző népmozgalmi események számának kimutatása. Eszerint a vajszlói anyakönyvben a következő bejegyzéseket találjuk:

Év	Házasságkötés	Születés	Halálozás
1746-1750	18 ³	79	34
1751-1760	71	300	133 ³
1761-1770	65 ³	408	- 3
1771-1780	18 ³	361	69 ³
1781-1790	89	368	232
1791-1800	110	499	127 ³
1801-1810	95	403	270
1811-1820	92	351	226
1821-1830	105	280	280
1831-1840	140	291	298
1841-1850	84	272	254
1851-1860	79	233	202 ³
1861-1870	86	207	160 ³
1871-1880	14	209	217 ³
1881-1890	25 ³	190	120 ³
1891-1895	22 ³	50	- 3
Összesen	1114	4525	2622

³ Adathiányok.

A besencei anyakönyvben pedig a következő bejegyzések találhatóak:

Év	Házasságkötés	Születés	Halálozás
1787-1790	8	31	21
1791-1800	32	88	51
1801-1810	15	91	61
1811-1820	35	67	56
1821-1830	37	93	57
1831-1840	38	111	104
1841-1850	32	94	84
1851-1860	25	66	62
1861-1870	23	81	63
1871-1880	21	83	70
1881-1890	23	48	50
1891-1895	20	29	29
Összesen	309	882	711

Az anyakönyvek leírt jellemzői miatt - valamint a vajszlói anyakönyvben előforduló hiányok következtében - nem lehet ezekből az adatokból biztos következtetéseket levonni a két község népmozgalmi viszonyairól. Figyelmet érdemelnek azonban a következő tények:

1. A vajszlói születésszám az 1790-es években elért csúcspont után csökkenni kezdett, pedig a község református lakosságának lélekszáma még egy ideig nőtt. Továbbá a XIX. században a születésszám csökkenése jóval nagyobb mértékű volt, mint a lakosság csökkenése.

2. A besencei születésszám az 1830-as években érte el a csúcspontját, aztán csökkenni kezdett, szintén jóval nagyobb mértékben, mint a község református népessége.

3. A természetes szaporodás egyes évtizedekben /így az 1831-1840-es időszakban mindkét községben/ igen alacsony, sőt némelykor negatív volt.

4. A halálozások száma egészen a XIX. század közepéig nem mutatott csökkenő tendenciát, sőt az 1830-as években érte el a csúcserőket.

Az anyakönyveknek ilyen nem-nominatív /nem név-szerinti, vagyis nem családrekonstrukciós/ feldolgozása sejtetni engedi tehát, hogy valamilyen ok miatt a születések abszolút száma korán csökkenni kezdett.

Hasonló következtetésekhez vezet a Baranya vármegyében található katolikus, evangélikus és református egyházközségek születésszámainak összehasonlítása az 1834-1844 időszakban. Erre az összehasonlításra az nyújt könnyű lehetőséget, hogy Hölbling Miksa /1845/ művében felsorolja ezeknek az egyházközségeknek 1845. évi népességszámát, valamint az 1834-től 1844-ig születettek, meghaltak és házasodottak számát, és a születésekből és halálozásokból számított népességnövekedést. Több református községben természetes csökkenés mutatkozott /az ormánsági községek közül Hidvégen, Iványiban, Vejtin/, és a legtöbbször viszonylag alacsony /30-35 ezrelék körüli/ születési arányszámokra lehet következtetni /különösen alacsony lehetett a születési arányszám az ormánsági községek közül Aderjáson, a Besencét és Páprádot felölelő egyházközségben, Rónádfán, Szaporcán/. Ugyanakkor a római katolikus /és kisszámú evangélikus/ egyházközségekben természetes fogyás nem fordult elő és a születési arányszámok lényegesen magasabbak /a legtöbb esetben 40 és 50 ezrelék között, de nem egyszer 50 ezrelék fölé/ voltak.

Hölbling adatai az anyakönyvekből származnak, ezért ugyanolyan értékűek, mint a hasonló mai nem-nominatív feldolgozások. Biztos következtetéseket nem lehet belőlük levonni, de azt sejtetik, hogy a Baranya megyei református népesség termékenysége a XIX. század első felében lényegesen alacsonyabb lehetett, mint az ott lakó katolikus népessége.

Ezen sejtésszerű következtetések alátámasztásához a családrekonstrukció módszerét kell igénybe venni.

6. A házasságkötések

Teljesen kézenfekvő annak a kérdésnek felvetése, hogy a feltételezett alacsony termékenységet a két vizsgált községben nem az okozta-e, hogy viszonylag későn, magasabb életkorban kötötték a házasságokat, illetve a népesség egyrésze egyáltalán nem kötött házasságot. Annál is indokoltabb ez a kérdés, mert ugyanabban az időszokban Nyugat-Európában a házasságkötési életkor viszonylag magas volt és a népességnek jelentős része maradt élete végéig nőtlen, illetve hajadon. Ez a különleges házasodási "minta" valószínűleg a XVI. században jelent meg először Európában bizonyos magas társadalmi státusú csoportokban /a francia és az angol arisztokráciának körében/, a XVII. században kezdett elterjedni a népesség nagyobb rétegeiben és egészen a XX. századig tartott /Hajnal, 1965/. Okai sokrétűek: részben jogai /házassági engedélyek szükségessége/, részben gazdaságiak /a föld és ház szerzésének nehézségei/, részben

társadalmi szokásokban gyökereznek /a nagycsaládos együttélésnek, a több családból álló háztartásoknak ritkasága Nyugat-Európában/ /Wrigley, 1969/. Hajnal feltételezése szerint az ilyen házassági szokások területe a Trieszt-Szentpétervár vonalig terjedt /Hajnal, 1965/. Mivel ez a feltételezett határvonal a Kárpát-medence nyugati széle mentén húzódott, joggal kérdezhetjük, hogy az ilyen házassági szokások nyomai Magyarországon nem találhatók-e meg.

Két adatforrásunk van a vajszlói és besencei házasságkötési életkor kutatására. /A végleg nőtlenek, illetve hajadonok maradók arányára vonatkozóan nem sikerült megbízható adatokat megállapítani./ Az egyik adatforrás: a házassági anyakönyvekben található bejegyzések a házasságot kötők életkorára vonatkozóan. Ezeknek az adatoknak több hiányosságuk, illetve hibájuk van: 1. nem terjednek ki a teljes időszakra, hanem /néhány elszórt korábbi bejegyzéstől eltekintve/ csak az 1850 utáni évekre, 2. nem teljesen pontosak, amint azt a családrekonstrukció során a házasságkötéskor bejegyzett életkor és a házasságot kötők születéséről szóló anyakönyvi bejegyzés összehasonlítása bizonyítja. Bizonyos támpontot mégis nyújtanak ezek az adatok is.

Az 1850 utáni időszakban kötött összes házasságoknál /a hajadonok és nőtlenek házasságkötéseit ezeknél az adatoknál nem lehetett teljesen megbízhatóan különválasztani az özvegyek házasságkötéseitől, mivel az özvegy családi állapotot nem mindig tüntették fel az anyakönyvben/ a férfiak átlagos házasságkötési életkora 24,1 év, a medián házasságkötési életkor 23,3 év, a modus pedig 22 év. A nők átlagos házasságkötési életkora 21,1 év, a medián 19,7 év, a modális életkor pedig 18 év. A házasságkötési életkor megoszlása ezeknél a házasságoknál:

Életkor	Férfi	Nő
16 éves	-	12
17 éves	-	35
18 éves	24	57
19 éves	25	48
20 éves	24	11
21 éves	31	21
22 éves	43	31
23 éves	29	19
24 éves	34	6
25-29 éves	58	25
30-34 éves	21	9
35-39 éves	9	3
40-44 éves	8	3
45-49 éves	5	1
50 éves és idősebb	4	1

Összes házasságot kötők, akiknek életkora ismert	315	282
---	-----	-----

Ha pedig azoknak a személyeknek házasságkötési életkorát nézzük, akik a rekonstituált családlapokon férjként vagy feleségként szerepelnek /csak azokat a há-

zasságokat számítva, akik először kötnek házasságot/, akkor azt találjuk, hogy az:

	Házasságkötési életkor		
	átlag	medián	modus
	<u>Férfi</u>		
az 1790 előtt kötött házasságoknál	23,0	22,3	20
az 1791 és 1820 között kötött házasságoknál	22,4	21,6	20
az 1821 és 1850 között kötött házasságoknál	21,3	20,2	21
az 1851 és 1895 között kötött házasságoknál	22,4	21,6	21
	<u>Nő</u>		
az 1790 előtt kötött házasságoknál	18,2	17,0	15
az 1791 és 1820 között kötött házasságoknál	19,2	19,2	19
az 1821 és 1850 között kötött házasságoknál	19,2	19,2	19
az 1851 és 1895 között kötött házasságoknál	19,4	18,7	19

Mindezek az adatok arra engednek következtetni, hogy:

1. a házasságkötési életkor általában jóval fiatalabb volt, mint ugyanebben az időszakban Nyugat-Európában,

2. a nők házasságkötési életkora a XVIII. század közepétől a XIX. század végéig kissé emelkedett, ennek az emelkedésnek eredményeképpen sem közelítette meg azonban a korabeli nyugat-európai szokásos házasságkötési életkort,

3. tehát a feltételezett alacsony élveszületési arányszám oka nem lehetett a házasságkötési életkor viszonylag későre tolása, mint Nyugat-Európában.

Néhány további adatot is megtudhatunk a vajszlói és besencei házasságkötésekről:

1. A házasságot kötők lakóhelye. Az összesen 1114 bejegyzett vajszlói házasságkötésből 466 esetben mindkét fél helybeli lakos, 450 esetben a férfi nem vajszlói és a nő vajszlói, 140 esetben a nő nem és a férj helybeli, 58 esetben egyikük sem vajszlói. A 309 besencei házasságkötés közül 125 esetben mindkét házaspár helybeli lakos, 134 esetben a férfi nem besencei és a nő besencei, 45 esetben a nő nem és a férj helybeli, 5 esetben egyikük sem besencei.

Ezeknek az adatoknak az értékeléséhez két fenntartást kell fűzni: 1. lehetséges, hogy a jelzetnél még több a nem helybeli házaspár, mert azokat, akiknél a lakóhelyet nem jelölték, helybeli lakosnak vettem /ilyen esetekben elsősorban a vajszlói anyakönyvben voltak, a besencei anyakönyvben csak egy ilyen fordult elő, mivel azt a páprádi anyakönyvvel együtt vezették és ezért minden házasságkötésnél feltüntették, hogy besencei vagy páprádi lakosokról van-e szó/, 2. a két különböző faluból származó házaspárok házasságait általában nem abban a községben kötötték, ahol később laktak, legtöbbször a menyasszony falujában kötötték házasságot és a vőlegény falujába mentek lakni; ezért ezek az adatok nem a Vajszlóban, illetve Besencén megtelepedő házaspárokra vonatkoznak.

Az azonban kitűnik az idézett adatokból, hogy ezeknek az ormánsági községeknek a népessége nem az adott községen belül házasodott, hanem lényegében az egész Ormánságban, főleg annak keleti részében /ahol Vajszló és Besence fekszik/ keresett házastársakat.

2. Özvegyek a házasodók között. A Vajszlón bejegyzett házasságok közül 50 esetben a férfi özvegy és a nő hajadon, 62 esetben a nő özvegy és a férfi nőtlen, 38 esetben mindkét házaspár özvegy. A besencei házasságok közül 21 esetben a férfi özvegy és a nő hajadon, 13 esetben a nő özvegy és a férfi nőtlen, 7 esetben mindkét házaspár özvegy. Az özvegyek aránya a házasulók között - a férfiaknál megközelítette az egytizedrészt, a nőknél a 8 %-ot. A fiatalabb korban megözvegyültek újraházasodása tehát gyakori volt.

Hozzá kell tenni, hogy az özvegyek aránya ennél lényegesen nagyobb is lehetett, mert - főleg a korábbi időszakban - feltételezhető az "özvegy" megjelölés elmulasztása a házasulók neve mellől.

3. A házasságok szezonálisága. A házasságok nagy többségét január és február hónapokban kötötték, kevesebbet decemberben, novemberben és márciusban. A nagy nyári mezőgazdasági munkák idején - júniustól szeptemberig - csak kivételesen kötöttek házasságot.

7. Termékenység

Miután tisztázódott, hogy a késői házasodás nem lehetett a vajszlói és besencei népesség kis születésszámának az oka, a házas nők termékenységét kell megvizsgálni. A házas termékenység időbeli tendenciájának vizsgálatára a teljes vizsgálati időszakot négy részre osztottam /5/:

az 1747 és 1790 }
az 1791 és 1820 } között kötött házasságok.
az 1821 és 1850 }
az 1851 és 1895 }

A négy időszak ilyen megválasztását egyrészt azoknak nagyjából azonos hossza /30-45 év; mivel azonban a kezdő és a befejező években kötött házasságokból viszonylag keveset sikerült rekonstruálni, nagyjából azonos 30 éves időszakokról lehet beszélni/, másrészt az elválasztó évek bizonyos specialitása indokolta: az 1790. év körül lényegesen megjavul az anyakönyvek minősége, az 1850. év pedig a jobbágyfelszabadítás és a szabadságharc utáni időszak kezdő éve.

Egyértelműen kitűnik az adatokból, hogy a házasság termékenysége Vajszlón és Besencén az egész vizsgált időszakban alacsony volt és erős csökkenési tendenciát mutatott.

Házasságkötés termékenysége Vajszlón és Besencén
/az ezer megfelelő életkorú házasság nőre jutó születések száma/

A házasságkötés éve	Korcsoport						
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
1747-1790	306	350	311	266	189	141	45
1791-1820	251	291	244	198	152	66	16
1821-1850	211	248	219	172	112	29	6
1851-1895	232	245	160	119	32	13	-

Ha ezeket a házasságkötés termékenységi arányszámokat összehasonlítjuk a külföldi családrekonstrukciós vizsgálatok alapján megállapított hasonló arányszámokkal, azt találjuk, hogy az 1790 előtt kötött házasságok termékenysége is a korabeli legalacsonyabbak közé tartozott Európában, ezt követően pedig a házasságkötés szintje egyedülállóan alacsony szintre csökkent, alacsonyabbra, mint a történelmi demográfiai irodalom szerint elfogadottan születéskorlátozást alkalmazó nyugat-európai falvakban és mint az 1790 utáni francia paraszti társadalomban, ahol a termékenységi csökkenés és a születéskorlátozás széles körű alkalmazása országosan elkezdődött és gyorsan előrehaladt /lásd Andorka, 1984/. Magyarországi családrekonstrukciós vizsgálatok közül a katolikus mecsekaljai községek /Moess, 1973/, továbbá két sárközi református falu mutattak hasonlóan alacsony termékenységet, ezzel szemben a XIX. század második feléig lényegesen magasabb maradt a termékenységi arányszám a katolikus Rábakecölön, Velemben, valamint a református Pócsmegyeren és Átányban.

A házasságkötés termékenysége minden korcsoportban meredeken csökkent 1791-től kezdődően, a legmeredekebben azonban először a legidősebb, 40 éven felüli korcsoportokban, majd fokozatosan tolódtott át zuhanásszerű csökkenés egyre fiatalabb korcsoportokra. Tehát mindenképpen arra következtethetünk, hogy az ormánsági családok nem csak a születések közötti intervallumok hosszabbításával, hanem bizonyos életkor fölötti teljes "leállással" is korlátozták termékenységi arányszámukat.

Ugyanakkor a teljes házasságkötés termékenységi arányszám a 15. és 49. életév között még az 1850 után kötött házasságokban is átlagosan 3,0 körül volt, tehát teljes "egykérő" olyan értelemben, hogy a házasság nők valamennyien csak egy gyermeket szültek, nem beszélhetünk.

Ahhoz azonban, hogy a házasságkötés termékenységi arányszámok alapján a születéskorlátozás széles körű előfordulását biztosan alátámasztottuk tekinthessük, mindennek előtt meg kell vizsgálni, hogy nem a vajszlói és besencei anyakönyv hiányos vezetése, a születések egyrésze bejegyzésének elmulasztása okozza-e ezeket a kapott alacsony termékenységi arányszámokat.

A születések hiányos anyakönyvezésének gyakori oka - a külföldi szakirodalom szerint - az a szokás, hogy a gyermekeket nem azonnal a születés után keresztelik meg és írják be az anyakönyvbe, hanem csupán néhány nap, esetleg egy-két hét elteltével. Különösen gyakori ez a szokás Nyugat-Európában a protestáns népességű településeken /Wrigley, 1966/. Ha pedig a csecsemő életének első néhány napján, a keresztelés előtt meghal, akkor az anyakönyvezést el is mulasztják.

A születés és a keresztelés között eltelt idő vizsgálatára lehetőséget nyújt az, hogy mind a vajszlói, mind a besencei anyakönyvben vannak olyan időszakok a XIX. század elejétől fogva, amikor a születés és a keresztelés időpontját külön-külön bejegyezték. Kitűnik, hogy a két esemény között eltelt idő egy esetben sem volt hosszabb 6 napnál és legtöbbször 1-2 nap. Vajszlón és Besencén tehát nem volt szokás a csecsemőknek későbbi keresztelése /egy-két hetes életkorban/. Így ez nem befolyásolhatta a kapott termékenységi arányszámokat.

Felmerül azonban annak a lehetősége is, hogy az anyakönyvezést nem végezték el azonnal a keresztelés után és ezért egyes kereszteléseket később teljesen elfelejtettek az anyakönyvbe bevezetni. Bizonyos támpontot nyújt a születési anyakönyv vezetésének módjára a bejegyzések időbeli sorrendjének megfigyelése. Ha a bejegyzések nem az időbeli sorrendben követik egymást, hanem korábbi eseményeket, kereszteléseket később jegyeznek be, mint időben későbbben történt eseményeket, kereszteléseket, akkor ez az anyakönyvezés rendetlenségére, egyes keresztelések bejegyzésének elhalasztására, esetleg elmulasztására enged következtetni. Ezért megvizsgáltam a vajszlói születési anyakönyv keresztelési bejegyzéseinek sorrendjét az 1747-1753, 1769-1771, 1777-1779 időszakokban, valamint 1802 és 1806 között. Azt találtam, hogy 528 születési bejegyzés közül összesen 5 olyan fordult elő, amelynek bejegyzése az anyakönyvben hátrább helyezkedett el, mint időben későbbi kereszteléseké, tehát amikor a keresztelés bejegyzésére nyilvánvalóan utólag, késéssel került sor.

A születési anyakönyv teljességét és pontosságát úgy is lehet ellenőrizni, hogy a teljes csecsemőhalandóságot, valamint a csecsemőhalandóságon belül az első élethét, illetve az első élethónap halandóságát vizsgáljuk. Ha a teljes csecsemőhalandóság feltűnően alacsony, még inkább ha az első hét és az első hónap csecsemőhalandósága alacsony, akkor ez azt sejteti, hogy a csecsemőhalottak egy részének halálózását /és ezzel összefüggésben születését/ nem jegyezték be az anyakönyvbe, mivel a csecsemő még a keresztelés előtt meghalt. A vajszlói és besencei csecsemőhalandóság egészében viszonylag alacsony /lásd a következő fejezetet/, azonban a csecsemőhalandóságon belül az első hét és első hónap halandósága igen nagy arányt képvisel, nagyobb, mint az ilyen gazdasági és egészségügyi körülmények között élő népességeknél szokásos. Tehát a csecsemőhalandóság elemzése is arra enged következtetni, hogy a születési anyakönyveket rendszeresen vezették, nem túlságosan sok születés bejegyzését mulasztották el.

Feltételezhető viszont, hogy a halvaszületések hiányosan kerültek be az anyakönyvbe. A két községben együttvéve az összes bejegyzett születések 1 %-a volt halvaszületés. Besencén a halvaszületések nagyjából egyenletesen oszlanak meg a vizsgált időszakban, Vajszlón viszont a XIX. század második felére összpontosulnak és az 1881-1890 évtizedben elérik a 7 %-ot. Nem lehet megállapítani, mennyi lehetett a halvaszületések tényleges aránya, de fel lehet tételezni, hogy 1 %-nál nagyobb volt. Ezért - a halvaszületéseket is figyelembe véve - a házasság termékenységi arányszámokat

néhány százalékkal növelni kellene. Ez a növelés sem változtatna azonban lényegesen azon a megállapításon, hogy a termékenységi arányszámok igen alacsonyak voltak.

A születés anyakönyvezésének minőségét még egy módszerrel próbáltam ellenőrizni. Megkerestem az összes besencei 14 éves vagy fiatalabb korban meghalt gyermekek születési bejegyzését az anyakönyvben. Az 1800 és 1895 között meghalt 261 ilyen koru gyermek közül csak 27 gyermeknek születési bejegyzését nem sikerült megtalálni. Ez arra enged következtetni, hogy a kereszteleseknek legfeljebb 10 %-át mulasztották el az anyakönyvbe bejegyezni. Feltételezhető, hogy a 27 gyermek közül, akiknek születési bejegyzését nem találtam meg, többen bevándorlók voltak, tehát az elmulasztott születési bejegyzések aránya ténylegesen kisebb. Az is erre enged következtetni, hogy a vajszlói családlapokon szereplő gyermekek közül a 14 éves vagy fiatalabb korban elhaltaknak csupán 4 százalékánál nem sikerült a születési anyakönyvi bejegyzést megtalálni, tehát e majdnem biztosan helyben született /és gyermekkorukban meghalt/ gyermekek 4 százalékának születését mulasztották el anyakönyvezni.

Mivel a vajszlói és besencei anyakönyv feldolgozása után a szomszédos községek anyakönyveit is átnéztem /hogy hiányzó házassági bejegyzéseket, valamint a nem helybeli házasságok születési bejegyzéseit megkeressük/, bizonyos következtetéseket is lehet levonni a családok belső vándorlásáról. Azt találtam, hogy míg a házasságkötés alkalmával való lakóhelyváltoztatás gyakori volt, a házasság után a családok csak kivételesen változtatták lakóhelyüket. Ezt megmagyarázza az a tény, hogy a vajszlói és a besencei református népesség túlnyomórésztben jobbágyparaszt, illetve kisbirtokos volt, ezért hozzákötődött gazdaságához.

Ezeknek az ellenőrzéseknek alapján arra a következtetésre jutottam, hogy az elmulasztott anyakönyvezés aránya az összes Vajszlón és Besencén született csecsemők-nél legfeljebb 10-15 százalék lehetett /max. 5 százalék az első héten a kereszteleés előtt meghaltak, max. 5 százalék a halvaszületettek és 4-5 százalék a ténylegesen megkereszteltek anyakönyvezésének elmulasztása miatt/, valószínűleg azonban 10 százalék-nál kisebb volt. Ekkora anyakönyvezési hiányok még nem változtatják meg lényegesen a kapott termékenységi adatokból levonható következtetéseket, mert az 1790-től kezdődően kötött házasságokban a kimutatottnál 10-15 százalékkal magasabb termékenységi arányszámok is annyira alacsonyak, hogy a születéskorlátozás előfordulására kell következtetnünk. Hozzátehetjük, hogy az anyakönyvezés minősége és ezzel teljessége a vizsgált időszakban minden valószínűség szerint erősen javult /ha nem is egyenletesen/, ezért az anyakönyvezés elmulasztása következtében alkalmazandó korrekció még jobban kidomborítaná a termékenység csökkenésének tendenciáját, így még inkább valószínűsíténé a születéskorlátozás elterjedését.

A születéskorlátozás előfordulásának vizsgálatára a történeti demográfiában a korszecifikus házasság termékenység szintjének vizsgálata mellett több más módszert is kidolgoztak. El lehet ugyanis képzelni, hogy az alacsony házasság termékenység oka 1. az igen hosszú /többéves/ szoptatás szokása, amely a szülés utáni megtermékenyülésre képtelen időszakot erősen megnyújtja, 2. a népesség rossz egészségi állapota, amely a nem érintkezés gyakoriságát, a megtermékenyülés valószínűségét csökkentheti, a spontán vetélés valószínűségét növelheti. A születéskorlátozás előfordulásának az alábbiakban felhasznált pótlólagos vizsgálati módszerei azonban a történeti demográfiai irodalom szerint ilyenkor is megbízhatóan kimutatják vagy megcáfolják a tudatos születéskorlátozás előfordulását.

Az első ilyen módszer a házas termékenységet az életkor függvényében kifejező görbe alakjának elemzése. Ennek alapja az a két feltételezés, hogy a házas nők biológiai megtermékenyíthetősége a propagatív élettartam során kezdetben csak kevésbé csökken, a lényeges csökkenés csak a 40. életév körül kezdődik el. Ebből következik, hogy egy olyan népességben, ahol a természetes megtermékenyíthetőség szabályozza a házas termékenységet, ennek az utóbbinak görbéje konkáv: kezdetben kevésbé, később meredeken csökken. Feltételezik azt is, hogy - amennyiben a házaspárok tudatosan szabályozzák gyermekeik számát és ezért születéskorlátozást alkalmaznak - a tervezett szülések a házasság első éveire és ezért a fiatal korcsoportokra összpontosulnak, mert a házaspárok viszonylag hamar el akarják érni a tervezett gyermekszámot, hogy azután később már mentesüljenek a szülések és a kis gyermekek nevelésének gondja alól. Hasonló irányban hat az a feltételezett tendencia is, hogy a házaspárok fokozatosan tanulják meg a hatékony születéskorlátozás módszereit, ezért a házasság későbbi éveiben eredményesebben kerülnek el a szülést, mint az első években. Ezért a házas termékenység görbéje ilyenkor konvex.

A vajszlói és besencei korszpecifikus házas termékenységi arányszámok görbéi egyáltalán nem konkáv alakúak, a házas termékenység a 15-19 éves korcsoporttól a 20-24 évesig emelkedik / ez annak a biológiai ténynek következménye lehet, hogy a nők megtermékenyülési valószínűsége a 20-24 éves korban éri el a maximumot/, utána azonban erősen csökken. Ugyanakkor határozott konvexitás sem mutatkozik, legfeljebb az 1850 után házasodott nők körében. A legfeltűnőbb jellegzetessége a görbéknek, hogy egy bizonyos életkor elérése után a görbék igen meredeken csökkennek le a zérushoz közeli szintre, és hogy ez a végső meredek csökkenés kohorszról kohorszra fiatalabb korcsoportra tolódik. A 80-100 pont körüli csökkenés /például az 1791-1820 között házasodott kohorsznál a 152-ről 66-ra csökkenés a 35-39 éves és a 40-44 éves korcsoport közt/ az 1747-1790 között kötött házasságoknál a 40-44 éves kor után, az 1791-1850 közötti házasságoknál a 35-39 éves kor után, az 1850-1895 közötti házasságoknál a 30-34 éves kor után mutatkozik. Mintha az egymást követő kohorszokban egyre fiatalabb életkorban határozták volna el a házas nők, hogy a további szüléseket mindenképpen el akarják kerülni. Ha a nők házasságkötési életkora szerint részletezve vizsgáljuk a termékenység görbéket, akkor azt látjuk, hogy az 1850-ig kötött házasságokban a házas termékenység hirtelen lecsökkenése valamivel magasabb életkorban következik be a 20 éves kor fölött kötött házasságokban, mint a 15-19 éves korban kötött házasságokban.

Azt a tényt, hogy a vajszlói és besencei házas termékenység görbék nem mutatják a születéskorlátozást folytató népességnél tapasztalt jellegzetes homorú görbealakot, Hölbling fent idézett leírásának /Hölbling, 1845/ azon részlete szerint magyarázhatjuk, hogy az ormánsági nők házasságuk első "4, sőt 10" évében szegyenek tartják a szülést. Ezek a nők tehát Hölbling szerint nem törekedtek a szüléseket a házasság első éveire koncentrálni. Ebből következően a házas termékenység a házasság első éveiben, illetve a fiatal korcsoportokban nem kiugróan magas, mert a tervezett szülések egyrésze eltolódik a házasság későbbi éveire, illetve az idősebb korcsoportokra. Hölbling állítását igazolni látszanak a szülési intervallumokra vonatkozó adatok is /lásd alább/.

A születéskorlátozás igazolásának másik javasolt módszere a fiatalabb és idősebb életkorban házasodó nők termékenységének összehasonlítása. Születéskorlátozás hiányában a különböző életkorban házasodott nők termékenysége között nem nagy eltérés mutatkozik, mert a korábbi vagy későbbi házasságkötés viszonylag kevésbé befolyásol-

hatja a természetes megtermékenyíthetőséget. Ha viszont a házaspárok születéskorlátozást alkalmaznak, akkor - a fent említett szempontok miatt - házasságuk későbbi részében lényegesen csökken termékenyséjük, ezért az azonos életkorban lévő házasságok elején vannak, viszont a hosszabb idő óta házasságok termékenysége kisebb. Vajszlón és Besencén a 20-24 éves korban házasságkötésű nők termékenysége azonos korcsoportban határozottan nagyobb, mint a 15-19 éves korban házasságkötésűké. Ez a különbség az 1790-ben és korábban kötött házasságokban még nem nagyon határozott, 1790 után viszont következetesen jelentkezik.

Házasságkötés szerinti termékenységi mutatók Vajszlón és Besencén a feleség házasságkötési életkora szerint

A házasságkötés éve	A feleség életkora a házasságkötéskor	A feleség kora						
		15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49
1747-1790	15-19	306	343	303	281	176	135	21
	20-24	.	378	322	226	222	150	85
1791-1820	15-19	251	274	214	177	120	40	0
	20-24	.	345	304	213	189	105	25
1821-1850	15-19	211	247	194	150	95	20	12
	20-24	.	250	266	192	112	16	0
1851-1895	15-19	232	216	151	94	23	0	0
	20-24	.	324	189	113	50	35	0

Ez Wrigley szerint a születéskorlátozás közötti intervallumok elemzése is. Rövid - a születéskorlátozást nem alkalmazó népességeknél megfigyeltékhez hasonló - intervallumok valószínűtlenné teszik a születéskorlátozást, legalábbis a megfigyelt szülések között. /Ettől ugyanis még előfordulhat a "befelejező" típusú születéskorlátozás, vagyis annak igen hatékony alkalmazása bizonyos gyermekszám elérése után./ A családrekonstrukcióra felhasznált /I-III. típusú/ vajszlói és besencei családlapokon az intervallumok jóval hosszabbak voltak, mint a legtöbb nyugat-európai vizsgálatban talált intervallumok.

Átlagos szülési intervallumok Vajszlón és Besencén,
az I-III. típusú családlapokon

A házasságkötés éve	A nő koréve a házasságkötéskor	Átlagos intervallum /hónap/									
		Házasságkötés 1. szülés	1.-2.	2.-3.	3.-4.	4.-5.	5.-6.	6.-7.	7.-8.	8.-9.	
			szülés közötti intervallum								
1747-1790	15-19	24,63	33,92	32,41	33,86	36,83	37,76	39,21	38,81	33,86	
	20-24	23,21	35,04	47,47	43,10	35,40	27,50	32,80	36,22	42,20	
	Összesen	23,93	34,25	36,46	36,67	37,15	35,36	37,72	38,06	35,95	
1791-1820	15-19	33,10	41,07	40,46	38,95	48,22	46,68	39,36	32,00	.	
	20-24	24,58	36,70	36,82	35,62	37,23	32,71	42,33	30,25	.	
	Összesen	31,07	39,51	38,75	37,00	43,19	49,12	40,70	31,22	.	
1821-1850	15-19	38,68	49,41	52,20	45,72	42,71	39,62	35,00	51,00	.	
	20-24	28,88	45,63	48,77	45,70	34,14	37,00	21,50	31,00	.	
	Összesen	34,83	48,26	49,92	44,83	39,95	38,75	31,63	47,00	.	
1851-1895	15-19	37,62	50,95	44,93	42,26	44,71	37,00	50,50	43,00	.	
	20-24	25,53	37,96	45,12	62,42	28,50	52,50	28,00	31,00	.	
	Összesen	34,74	45,39	45,02	47,64	41,11	43,20	43,00	37,00	.	

Az első szülés átlagos intervalluma Vajszlón és Besencén kezdetben átlagosan 2 év, később megközelíti a 3 évet. Ez alátámasztani látszik Hölbling idézett állítását az első szülés elhalasztására irányuló születéskorlátozásról. Az első és második szülés közötti intervallum Vajszlón és Besencén kezdetben 3 év, később három és fél, majd négy év körül van. Hasonló különbségek mutatkoznak a további intervallumoknál.

Még világosabban jelzik a szülési intervallumok a születéskorlátozás előfordulását, ha nem az átlagokat, hanem az intervallumok szóródását elemezzük.

A házasságkötés és az első szülés, valamint az első és a második szülés közötti intervallumok szóródása Vajszlón és Besencén, az I. és II. típusu rekonstituált családokban, a házasságkötéskori életkor szerint /az esetek száma/

Intervallum /hónap/	Házasság és első szülés között			Első és második szülés között		
	15-19	20-24	25-34	15-19	20-24	25-29
	éves korban házasodott nők					
0- 8	8	3	1	-	1	-
9- 11	24	26	-	2	-	-
12- 14	25	10	6	13	10	6
15- 17	15	5	4	10	6	-
18- 20	19	7	2	17	12	-
21- 23	10	7	-	11	5	1
24- 26	11	8	-	22	10	-
27- 29	9	2	1	17	8	3
30- 32	9	3	1	12	10	3
33- 35	11	6	-	11	6	-
36- 38	7	6	-	18	5	-
39- 41	4	1	-	4	2	1
42- 44	4	4	1	10	3	-
45- 47	8	3	-	5	4	2
48- 59	20	7	2	22	7	-
60- 71	19	2	2	20	8	-
72- 83	6	3	1	10	3	1
84- 95	5	-	2	3	4	1
96-107	-	1	-	7	1	-
108-120	-	-	-	5	1	-
121 és több	8	-	-	6	3	1

A megoszlások ugyanis határozottan több-modusúak és erősen elnyúltak a hosszabb időtartamok irányában. A házas nőknek egy része, viszonylag rövid intervallum után /a házasság után 9-14, az első szülés után 18-29 hónappal/ szül. Egy másik csoportnál az intervallumok lényegesen hosszabbak. Az előbbieket tekinthetnénk a születéskorlátozást nem alkalmazóknak, az utóbbiakat a születéskorlátozóknak.

Hasonló sajátosságokat és tendenciákat mutatnak az intervallumok azokon a /IV. típusú/ családlapokon, amelyeken csak a házasságkötés időpontját /és a nő életkorát/, valamint az első szülések időpontját ismerjük.

Átlagos szülési intervallumok Vajszlón és Besencén
a IV. típusú családlapokon

A házasságkötés éve	A nő koréve a házasságkötéskor	Átlagos intervallum /hónap/			
		Házasságkötés és 1. szülés	1-2.	2-3.	3-4.
			szülés közötti intervallum		
1750-1789	15-19	22,47	37,17	32,94	35,61
	20-24	21,17	34,92	41,92	47,09
	Összesen	21,75	36,49	34,83	38,62
1790-1819	15-19	26,50	44,11	39,83	49,94
	20-24	22,19	38,82	39,62	38,82
	Összesen	24,96	41,56	39,35	45,30
1820-1849	15-19	26,62	48,10	60,76	50,12
	20-24	24,19	44,52	32,78	36,75
	Összesen	25,35	48,76	49,44	45,44
1850-1889	15-19	25,24	42,21	42,55	33,39
	20-24	26,05	42,46	32,83	38,20
	Összesen	25,09	44,46	39,89	34,72

Tehát ezekben a családokban - együttvéve a vajszlói és besencei családoknak közel a felében - hasonló módon és ütemben terjedt el a születéskorlátozás. Az I-III. típusú családlapokhoz képest leginkább abban mutatkozik különbség, hogy az első intervallum kisebb mértékben hosszabbodott meg 1790 után. Ennek az lehet az oka, hogy a nagyon hosszú első intervallumu családlapokat, mint "gyanusakat" kihagytuk a IV. típusúak közül, és hogy minél hosszabbak voltak az intervallumok, annál nagyobb valószínűsége volt annak, hogy a kérdéses család az első, vagy a második, vagy a harmadik, vagy a negyedik gyermek születése előtt elköltözött, így nem szerepel a IV. típusú családlapokra vonatkozó számításban. Azt a következtetést azonban le lehet vonni, hogy a 289 IV. típusú családban hasonlóan alkalmaztak születéskorlátozást, mint a 381 I-III. típusú családban.

A születéskorlátozás előfordulását szokták a nők utolsó szülésének életkora alapján is vizsgálni abból a feltevéseből kiindulva, hogy ahogyan elterjed a születéskorlátozás, úgy csökken ez az életkor, mert a házas nők - a kívánt gyermekszám elérése után - hatékonyan gátolják meg az újabb születeket. Knodel és Van de Walle fent idézett tanulmánya szerint a modern születéskorlátozásnak éppen ez a "leálló" magatartás a jellemzője, és a demográfiai átmenet folyamán a termékenység csökkenés legnagyobb részben a korábbi "leállás" következtében valósult meg /miközben az intervallumok alig változtak/. A vajszlói és besencei családokban /ahol a házasság legalább a feleség 45 éves életkoráig fennállt/ egyre fiatalabb életkorra tolódott az utolsó szülés.

A legalább 45 éves életkorukig házas nők megoszlása az utolsó szülés életkora szerint /százalék/

Az utolsó szülés koréve	A házasságkötés időszaka			
	1747-1790	1791-1820	1820-1850	1851-1895
15-19	2	1	2	4
20-24	6	5	7	23
25-29	7	10	15	24
30-34	8	17	31	35
35-39	24	43	32	9
40-44	37	19	13	5
45-49	16	5	-	-
Összesen	100	100	100	100
n =	62	78	68	75

Emnél is érdekesebb azonban az utolsó szülés életkora szerinti megoszlás változása: bár nem feltételezhetjük, hogy minden házas nő, aki jóval propagatív életkorának befejeződése előtt szülte meg utolsó gyermekét /mivel szerepet játszhatott az egészségi okok miatt bekövetkező sterilitás is/, még az a tény, hogy míg az 1790-ig kötött házasságokban mégis a nőknek több mint a fele 40 éves kora után is szült gyermeket, ezeknek aránya a későbbi házassági kohorszokban egyre kisebbre csökkent, és egyre többen 35-39 éves korukban, később 30-34 éves korukban, végül az 1850 utáni házasságokban a többség 30. életéve előtt szülte utolsó gyermekét, arra enged következtetni, hogy a születéskorlátozás fokozatosan elterjedt az Ormánságban. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy még az 1850 után kötött házasságok egyrésztében is előfordult a 35. életéven túli szülés, tehát talán még ekkor sem volt teljesen általános a születéskorlátozás.

Végül hasonló következtetésekhez vezet az összesen szült gyermekek számának elemzése. Egyrészt az átlagos gyermekszám állandóan csökken:

A házasságkötés időszaka	15-19	20-24	25-29	30-34
	éves korban házasodott nők			
1747-1790	6,8	6,0	4,5	.
1791-1820	4,3	4,9	4,3	.
1821-1850	3,6	3,5	3,0	3,3
1851-1895	2,8	2,8	2,3	1,0

Másrészt a gyermekszám szerinti megoszlás az 1790-ig tartó időszakban bimodális jellegű /a két modulusz 4, illetve 7 gyermeknél van/ és fölfelé elnyújtott, később egymoduszúvá válik, ugyancsak fölfelé erősen elnyújtva. A modulusz fokozatosan toldódik át 3-4 gyermekről 2 gyermekre. Nem változik meg lényegesen az eloszlások alakja akkor sem, ha csak azokat a nőket vesszük figyelembe, akik propagatív koruk végéig /a 49. életévig/, vagy például a 40. életévig házasságban éltek.

A vajszlói és besencei házasságok megoszlása az összesen
szült gyermekek száma szerint

A házasság- kötés éve	Korév a házasság- kötéskor	Összesen szült gyermekek száma												
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1747-1790	15-19	1	1	4	3	9	2	6	11	7	5	5	3	2
	20-24	-	-	2	2	4	4	2	-	4	3	1	1	-
	25-34	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-
1791-1820	15-19	-	5	9	15	14	10	5	5	3	2	2	-	-
	20-24	-	-	6	4	7	3	5	5	1	2	1	-	-
	25-34	-	-	2	1	-	2	-	-	-	1	-	-	-
1821-1850	15-19	-	6	16	15	15	6	2	1	3	1	1	-	-
	20-24	-	5	4	7	3	4	2	1	-	-	1	-	-
	25-34	-	1	2	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1851-1895	15-19	2	12	15	10	12	4	1	1	1	-	-	-	-
	20-24	-	4	10	9	5	-	1	1	-	-	-	-	-
	25-34	-	4	-	1	2	-	-	-	-	-	-	-	-

Mindez arra enged következtetni, hogy már az első vizsgált időszakban, tehát a XVIII. század második felében házasodottak között is voltak olyan házaspárok, amelyek a szülések számát tervezték és korlátozták, de a többség ekkor még nem folyamodott ehhez. Az 1791 és 1820 között kötött házasságokban már többségben vannak a születéskorlátozók, később - a XIX. század második felében a születéskorlátozás majdnem teljesen általánossá válik, bár még ekkor is előfordulnak elvétve olyan családok, ahol 6 vagy több gyermek születik, tehát ahol a születéskorlátozás nem lehetett nagyon határozott. Maguk a születéskorlátozó családok is valószínűleg fokozatosan csökkentették a kívánatosnak tartott "gyermekszám normát". Arról azonban még a XIX. század második felében sem lehetett beszélni, hogy általánossá vált volna az "egyke", mert az egygyermekes családok ekkor alig több mint egyötödreszt alkottak. /Finomabb elemzés lehetne végezni, ha nem a született, hanem az életben maradó, a felnőttkort megélt gyermekek számát vizsgálnánk. Ezt azonban a halálozási anyakönyvek hiányosságai akadályozzák./

Még néhány adatot nyerhetünk az anyakönyvekből a születések jellemzőire vonatkozóan:

1. A fiúk és leányok aránya a született csecsemők között 52 : 48, tehát megfelel a szokásosnak.

2. A vajszlói anyakönyvben 43, a besenceiben 10 halvaszületettet találunk bejegyezve, ez az összes születéseknek nem egészen 1 %-a Vajszlón és valamivel több mint 1 %-a Besencén. Az említett 43 halvaszületésből 21 az 1880-1895 időszakban szerepel a vajszlói anyakönyvben. A besencei anyakönyvben a halvaszületések egyenletesen oszlanak meg a vizsgált időszakban. Gyanítható, hogy a halvaszületések anyakönyvezése nem volt pontos, és nem volt egységes, tehát például az egészen rövid időn /néhány órában/ belül meghalt csecsemőket nem egyformán anyakönyvezték /néha talán egyáltalán nem, máskor halvaszületettként, ismét máskor élveszületettként/.

3. Házasságon kívül születettként jegyezték be Vajszlón 65, Besencén 20 csecsemőt /1,5 %, illetve 2,3 %/. A házasságon kívüli születések aránya Vajszlón kisé nőtt, Besencén nagyjából változatlan maradt a vizsgált időszak folyamán. A házasságon kívüli születések aránya azonban mindenképpen igen alacsony. Itt érdemel említést az a tény is, hogy a házasságkötés utáni első nyolc hónap folyamán történt születek is igen ritkák voltak.

4. Vajszlón 69, Besencén 16 ikerszülés fordult elő. Ebből Vajszlón két esetben hármastul születtek. Az ikerszületekből született Vajszlón 81 fiu és 59 leány, Besencén 14 fiu és 18 leány csecsemő. Az ikerszületek közül Vajszlón 43 esetben azonos nemű csecsemők, 26 esetben különböző nemű csecsemők születtek. Besencén 9 esetben azonos nemű csecsemők, 7 esetben különböző nemű csecsemők születtek. Az ikerszülettek aránya /Vajszlón 3,1 %, Besencén 3,6 %/ valamivel magasabb, mint Magyarországon a XX. században /2,0 - 2,3 %/. A különböző nemű ikerszülettek aránya az összes ikerszületteken belül valamivel magasabb, mint ma Magyarországon.

5. A születések alakulásában az egész vizsgált időszakban mutatkozik bizonyos havi hullámzás, amely a jelenleg Magyarországon megfigyelt havi fluktuációtól lényegesen eltér. Vajszlón és Besencén ugyanis egyrészt januárban, másrészt szeptember-október-november hónapokban mutatkozott a születésszám csúcsa, május-június-július hónapokban pedig a mélypontja. A csúcsponti születésszámok a legalacsonyabb születésszámoknak átlagosan másfélszeresét érték el.

8. Halandóság

A halandósági viszonyok elemzése ütközik a legnagyobb nehézségekbe az anyakönyvezés hiányossága miatt. Meglehetősen nagy számú Vajszlón, illetve Besencén született személy halálozási bejegyzését nem sikerült megtalálni e két község anyakönyvében. Ennek oka lehetett: 1. az elvándorlás a községből /főképpen a házasságkötéssel összefüggésben/, 2. a halálozási anyakönyvnek a születési anyakönyvnel pontatlanabb vezetése.

Ennek következtében az anyakönyvek feldolgozása alapján nem merek teljes képet adni a halandóságról. Helyette a halandóságnak két speciális részéről lehet megbízható adatokat szerezni. Az első a csecsemőhalandóság.

A halálozási anyakönyvek bejegyzései alapján számítható csecsemőhalandósági arányszám Vajszlón és Besencén az egész vizsgált időszakban viszonylag alacsony volt.

A csecsemőhalandósági arányszám és a csecsemőhalottak
százalékos megoszlása életkor szerint Vajszlón és
Besencén

Időszak	Csecsemőhalandó- sági arányszám /100 élveszületés- re jutó 1 éven aluli halottak száma/	A csecsemőhalottak százalékos megoszlása életkor szerint			
		Össze- sen	1 hetes és fia- talabb	1 hetes- 1 hónapos	2-11 hó- napos
<u>Vajszló</u>					
1777-1790	20	100	46	33	21
1790-1793 } 1795-1798 }	6	100	20	28	52
1803-1810	22	100	40	22	38
1811-1820	20	100	57	25	18
1821-1830	31	100	52	15	33
1831-1840	26	100	62	23	15
1841-1850	25	100	39	39	22
1851-1856 } 1859-1860 }	31	100	32	26	44
1861-1862 } 1864-1868 } 1870 }	16	100	23	31	46
1871-1880	20	100	20	35	45
1881-1887	23	100	44	23	33
<u>Besence</u>					
1801-1810	22	100	45	35	20
1811-1820	24	100	38	31	31
1821-1830	18	100	38	44	18
1831-1840	20	100	50	23	27
1841-1850	20	100	58	26	16
1851-1860	22	100	43	29	28
1861-1870	19	100	34	53	13
1871-1880	15	100	17	58	25
1881-1890	12	100	34	33	33
1891-1895	17	100	60	20	20

A vajszlói anyakönyvben vannak időszakok /elsősorban az 1790-es évek/, amikor a halálozások bejegyzése nyilvánvalóan hiányos. Határozott tendencia nem mutatkozik a két község csecsemőhalandóságában, és a csecsemőhalandósági arányszámok hullámzásai sem párhuzamosak.

Felmerül a kérdés, hogy vajon nem a csecsemőhalottak anyakönyvezésének részleges elmulasztása okozza-e a viszonylag alacsony arányszámokat. Ha feltételezzük, hogy elsősorban az egészen fiatal korban /1 héten, illetve 1 hónapon belül/ meghaltakat mulaszthatták el bejegyezni a halálozási anyakönyvbe, akkor a csecsemőhalottaknak életkor szerinti megoszlása bizonyos támpontokat nyújthat a teljes csecsemőhalandósági arányszám pontosságának megbecsléséhez, mert feltűnően kisszámu 1 héten vagy 1 hónapon belüli csecsemőhalálozás anyakönyvezési hiányokra engedne következtetni.

A vajszlói és besencei csecsemőhalottak életkor szerinti megoszlásának elemzése azonban éppen a várttal ellentétes vonásokat mutat: feltűnően sok /a "modern" csecsemőhalandósághoz hasonló arányu/ az 1 hetes és fiatalabb, valamint az 1 hónapos és fiatalabb csecsemőhalott a 2-11 hónapos csecsemőhalálozáshoz viszonyítva.

A felnőttkori halandóság vizsgálatának adatforrásaiként felhasználhatjuk a rekonstituált családlapokat olyan módon, hogy megfigyeljük a családlapokon szereplő összes 30 éves férfi /férj/, és a családlapokon szereplő összes 25 éves nő /feleség/ továbbélésének, illetve kihalásának rendjét. A következő nyers adatokat kapjuk:

Életkor	Születési év					
	Férfi			Nő		
	-1790	1791-1820	1821-	-1790	1791-1820	1821-
25	.	.	.	154	92	125
30	152	89	106	149	89	122
35	152	88	103	142	83	115
40	148	87	101	131	80	110
45	140	85	99	121	76	105
50	131	80	92	114	72	101
55	114	70	86	103	65	99
60	95	55	79	88	56	95
65	70	43	74	63	42	81
70	57	29	59	36	33	65
75	39	18	43	21	24	48
80	13	10	22	11	10	29
85	6	2	6	5	3	14
90	2	1	3	.	1	5
95	1	-	1	-	-	1

/A 30 éves férfiak, valamint a 25 éves nők kiindulópontként választását az indokolja, hogy majdnem minden a családlapokon szereplő személyt figyelembe lehetett venni a halandóság elemzésében, mert a férfiaknak tulnyomó többsége házas volt 30 éves korában, a nőknek tulnyomó többsége pedig 25 éves korában./

Ha ezekből a nyers adatokból arányszámokban fejezzük ki a továbbélési rendet /100-nak véve mind a férfiaknak, mind a nőknek számát a 30 éves korban/, akkor bizonyos képet kapunk a halandóság alakulásáról:

Életkor	Születési év					
	Férfi			Nő		
	-1790	1791-1820	1821-	-1790	1791-1820	1821-
30	100	100	100	100	100	100
40	97	98	95	88	90	90
50	86	90	87	77	81	83
60	62	62	75	59	63	78
70	38	33	56	24	37	53
80	9	11	21	7	11	24
90	1	1	3	-	1	4

Feltűnik, hogy a nők halandósága a 30. és 50. életév között rosszabb a férfiakénál. Felvetődik a kérdés, hogy nem függött-e össze ez a feltételezett nagyszámú művi abortusszal, amely a születéskorlátozás egyik fő eszköze lehetett.

A halandóság javulása a különválasztott három születési év szerinti csoport között meglehetősen kicsi volt, különösen a férfiaknál, és csak az 50. életév utáni halandóságot érintette. A javulás valamivel gyorsabb volt a nőknél, úgyhogy az 1820 után született nemzedékben a nők és férfiak halandósága közötti különbség már lényegesen kisebb, mint korábban. Abban, hogy a halandóság javulása a különböző korcsoportokban nem egyenletes, szerepet játszhatott az is, hogy az egyes nemzedékek különböző életkorokban éltek át egyes "keresztmetszeti" hatásokat, elsősorban az 1830-as évek rosszabb halandóságát /a kolerajárványt/.

Sokkal kevésbé biztos alapot nyújt a halandósági viszonyok elemzéséhez a halálesetek életkor szerinti megoszlása, az anyakönyvekbe bejegyzett halálozási életkor szerint. Nem csak azért, mert a halálozáskor bejegyzett életkori adatok pontatlanok /amint az a családrekonstrukció során sok esetben kiderült/, és a vizsgált időszak kezdetén több esetben egyáltalán nem jegyezték be az életkort /1777 előtt Vajszlón és 1800 előtt Besencén egyáltalán nem tüntették fel a halott életkorát/, hanem azért is, mert a vajszlói és besencei népesség korstrukturája - elsősorban éppen a születéskorlátozás elterjedése következtében - igen távol volt a stabilitástól. Az idősek aránya állandóan növekedhetett, a gyermekeké pedig állandóan csökkenhetett a vizsgált időszakban. Az azonban kitűnik az adatokból, hogy a halandóság igen lassan változott és jelentős visszaesések fordulhattak elő. Különösképpen jelzi ezt az 1-4 és 5-9 éves gyermekek halálozásának száma, amely - a csecsemőhalottak számához viszonyítva - elég kevésbé változott. /Mivel pedig a csecsemőhalandóság sem mutat határozott javulási tendenciát, a csecsemőhalottak és az 1-4, illetve 5-9 éves halottak számai közötti arányok változási tendenciájának hiányából arra következtethetünk, hogy e fiatal gyermek-korcsoportok halandósága sem javult lényegesen./

A vajszlói és besencei anyakönyvbe bejegyzett halálozások
százalékos megoszlása életkor szerint⁴

A halálozás éve	Életkor halálozáskor											Összesen
	0	1-4	5-9	10-19	20-29	30-39	40-49	50-59	60-69	70-79	80 és több	
<u>Férfi</u>												
1777-1800	30	23	5	2	3	3	8	5	12	7	2	100
1801-1810	35	22	7	3	3	2	3	5	8	8	2	100
1811-1820	30	20	4	2	6	3	3	7	12	5	8	100
1821-1830	35	15	6	4	4	5	4	11	7	6	3	100
1831-1840	29	12	4	4	7	7	8	8	8	11	2	100
1841-1850	29	10	3	3	5	5	3	6	14	16	7	100
1851-1860	27	12	7	4	6	5	5	7	10	12	5	100
1861-1870	18	4	4	3	6	4	7	16	20	13	6	100
1871-1880	20	9	5	3	3	7	7	13	20	12	1	100
1881-1895	19	13	5	2	2	4	2	9	15	10	9	100
<u>Nő</u>												
1777-1800	36	25	5	3	5	4	3	4	9	3	3	100
1801-1810	30	30	9	4	4	2	2	6	6	6	1	100
1811-1820	32	10	3	9	5	9	6	5	11	8	2	100
1821-1830	25	16	5	4	6	8	5	4	17	9	1	100
1831-1840	24	11	9	5	7	6	5	12	11	5	5	100
1841-1850	23	7	2	2	6	4	4	5	24	15	8	100
1851-1860	26	10	9	1	3	13	7	9	6	10	6	100
1861-1870	21	8	4	4	6	9	4	14	15	14	1	100
1871-1880	17	14	2	2	3	8	8	10	19	11	6	100
1881-1895	23	11	3	2	2	5	5	4	21	20	6	100

⁴Az ismeretlen életkorú halottak figyelmen kívül hagyásával. A vajszlói anyakönyvben 1777 előtt, a besencei anyakönyvben 1800 előtt egyáltalán nem szerepel a halottak életkora. Körülbelül 1810-ig fordul elő viszonylag nagyobb arányban olyan halálozási bejegyzés, amelynél nem tüntették fel az életkort. Ittől fogva csak elvétve találunk olyan bejegyzést, amelynél a halálozáskori életkor hiányzik.

Még néhány további adatot nyerhetünk az anyakönyvekből a halandóságra vonatkozóan:

1. A vizsgált időszakban három évet lehet megfigyelni, amikor a halálozások száma különösen magas volt; mind a három esetben egy-egy fertőző betegség, járvány tanujeleit lehet a haláloki bejegyzések között megtalálni:

1808 - himlő márciustól júniusig

1825 - vérhas augusztustól októberig

1836 - kolera augusztustól októberig.

Lehetséges, hogy máskor is voltak járványok, ekkor azonban - éppen a sok haláleset miatt - hiányosan anyakönyvezték a halálozásokat. Az említett három évben sem érte el azonban a halálesetek száma a szomszédos évek átlagának háromszorosát. Ugy látszik tehát, hogy a járványok nem voltak különösen pusztítóak.

2. A halálozás január, március, április és augusztus hónapokban volt a legmagasabb számú /a leírt sorrend szerint/ és júliusban volt messze a legalacsonyabb. A januári halálozás átlaga nem érte el a júliusinakkétszeresét. A halálozások havi megoszlása kevésbé változott a vizsgált időszakban.

3. A halálokokról nehéz pontosabb képet kapni, mert sok a nem azonosítható és bizonytalan halálok megjelölés. Ilyen maga a leggyakoribb halálok, a "sinlődés" is, amely a legkülönbözőbb korcsoportokba tartozók /köztük csecsemők/ halálaként szerepel. Az 1810-es évtizedben sok himlő, az 1821-1840 évtizedekben sok vérhas fordul elő. Egy-két évtizedben jelentős számú a "harut-torok", az "idegláz", a "hideglelés", illetve "forróbetegség", a "szárazbetegség", a "kelevény". Nem lehet az anyakönyvben a csecsemőhalottaknál olyan halálkokat találni, amelyek csecsemőgyilkosságra engednének következtetni /mint pl. a csecsemők "fulladása", amelyet Llek Péter és szerzőtársai /1936/ emlitenek/.

9. Összefoglalás és hipotézisek az ormánsági demográfiai fejlődés tényezőiről

A tanulmány elején felvetett kérdésekre a fentiek alapján megpróbálhatunk válaszokat megfogalmazni. A történeti demográfiai világirodalomban megtalálható ellentétes álláspontok kérdését illeti, az ormánsági házasság termékenység története a XVIII. század közepe óta egyértelműen azt bizonyítja, hogy itt jóval az iparodás előtt /jellemző, hogy az iparban foglalkoztatottak és eltartottjaik aránya 1949-ben is csak 25 százalék volt Vajszlón és 6 százalék Besencén/ és mindenfajta modern gazdasági átalakulás előtt, a jobbagység fennállása idején elterjedt a születéskorlátozás. Annak sincsen semmi jele, hogy az Ormánságban a XVIII. és XIX. század fordulóján körül a gondolkodás valamilyen modernizációja vagy valamilyen szekularizációs folyamat indult volna meg. A születéskorlátozás elterjedésével és a termékenység csökkenésével párhuzamosan nem vagy legfeljebb igen kis mértékben javult a halandóság, tehát ez sem válhatta ki a születéskorlátozás elterjedését. Tehát teljesen tradicionális társadalmi viszonyok között indult meg és terjedt el a születéskorlátozás.

A születéskorlátozás elterjedésének időszakában a házasságokat fiatal korban kötötték és valószínűleg a női népességnek csak egészen jelentéktelen része maradt hajadon élete végéig. Nem érvényesült tehát az Északnyugat-Európában a természetes szaporodást igen erősen korlátozó házassági minta /Hajnal, 1965/. Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy amit Északnyugat-Európában a késői házassággal értek el, azt az Ormánság parasztsága a házasságon belüli születéskorlátozás útján valósította meg. Ezzel nem akarok állást foglalni az egyik vagy másik születésszám korlátozó "stratégia" mellett és azt sem akarom tagadni, hogy az Ormánságban a XIX. század vége felé a növekedés korlátozása a természetes fogyásba csapott át. Csupán azt kívánom hangsúlyozni, hogy az ormánsági "egyke" nem annyira egyedülálló és érthetetlen jelenség, mint ahogyan azt néha feltételezni szokták.

A magyar irodalomban előforduló tisztázatlan kérdéseket illetően a vajszlói és besencei családrekonstrukció azt látszik bizonyítani, hogy:

1. A születéskorlátozás kezdete a korábban feltételezettnél régebbi multba nyulik vissza, éspedig legalább az 1790 utáni években házasságot kötő házaspárokig, de valószínűnek látszik, hogy az 1747 és 1790 között házasságot kötők között is voltak születéskorlátozó családok.

2. Az egygyermek rendszer a XIX. század második felében házasságot kötő családokban sem vált általánossá. Ekkor is voltak sokgyermekes családok, amelyek egyáltalán nem vagy legfeljebb kismértékben alkalmaztak születéskorlátozást. Az akkori csecsemő- és gyermekhalandóság körülményei között azonban a két gyermeket szülő családokban is nagy esély volt arra, hogy csak egy gyermek éri meg a felnőttkort, és a 3-4 gyermekesek is legfeljebb az egyszerű reprodukció szintjét érték el. A négy- és ennél többgyermekes családok aránya, amelyek átlagosan bővített reprodukciót értek el, ekkor már igen csekély volt.

Az ormánsági születéskorlátozással foglalkozó régebbi irodalom általában a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának módját /a volt jobbágyparasztok kirekesztését a földesuri legelők, erdők, vizek használatából/ jelölte meg a születéskorlátozás elterjedése okaként. Mivel azonban a családrekonstrukciós vizsgálat tanúsága szerint a születéskorlátozás már jóval előbb, a XVIII. század végén elterjedt, és a jobbágyfelszabadítás után csak a már addig is meglévő tendencia folytatódott, korábbi okokat kell keresnünk. Gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti munkák /Acsády, 1906; Ruzsás, 1964; Varga, 1969/ alapján úgy látjuk, hogy a XVIII. század a török megszállás utáni mélypontról kiindulva egy viszonylag gyors gazdasági növekedés időszaka volt az egész ország és főképpen a korábban török uralom alatt állott területek számára /éppen mert az utóbbiakon a kiindulópont sokkal alacsonyabb volt/. Ez a gazdasági fellendülés a volt török megszállta területeken, így az Ormánságban lakó parasztság életében is éreztette hatását: a parasztcsaládok - ha volt hozzá erejük, elsősorban munkaerejük - gazdaságilag emelkedhettek, terjeszkedhettek, gazdaságukat növelhették. Ezek a növekedési lehetőségek a XVIII. század végén fokozatosan lezárultak: egyrészt kevesebb volt a még meg nem művelt és így megszereshető föld, másrészt a földesuri majorsági gazdálkodás kifejlődése következtében ezek a földek sem voltak a parasztok számára hozzáférhetőek. Ugyanakkor a földbirtokosok próbálkoztak a korábban jobbágyaiknak kiadott földek egy részét is visszaszerezni, legelőik, erdeik használatát a jobbágyok által korlátozni.

Mivel az Ormánság közvetlen közelében nem voltak olyan városok, amelyek munkaalkalmakat biztosíthattak volna, nem állt a parasztság rendelkezésére az az alternatíva, hogy a mezőgazdaságon kívül keressen munkaalkalmat. Nehezítette a mezőgazdaságtól való elszakadást az is, hogy ez a népesség református maradt, ezért - ha katolikus településbe költözött - eleve számíthatott bizonyos hátrányos diszkriminációra. Az évszázadok óta birtokos népesség tagjai érthetően nem akartak zselléreként élni, gazdasági cselékként dolgozni a környező nagybirtokokon, mert ez szemükben egyértelműen társadalmi lesüllyedést jelentett volna. Így azt a megoldást választották, hogy a születéskorlátozás módszerével szinte a zérusra csökkentik a népességnövekedést és ezáltal tartották meg az elért gazdasági színvonalat.

Észerint a születéskorlátozás a gazdasági megrekedésre, a fejlődési lehetőségek bezárulására való reakció lehetett. Bár ez a magyarázat elfogadhatónak látszik, mégsem tekinthetjük többnek hipotézisnél, mert egyelőre nem tudjuk megmagyarázni, miért éppen az Ormánságban indult meg már a XVIII. század végén a születéskorlátozás.

Vajon ezen a területen nagyobb fokú volt a gazdasági megrekedés, vagy élesebb volt a fordulat a gyors gazdasági növekedésből a fejlődési lehetőségek lezárulásába? Vajon az Ormánságban kevésbé voltak elérhetőek más alternatívák, mint az elvándorlás, a nem-mezőgazdasági munkavállalás stb., mint másutt? Ezekre a kérdésekre ebben a pillanatban nem tudunk választ adni. Mindenesetre biztosnak látszik, hogy amikor majd sikerül a születéskorlátozáshoz vezető gazdasági és társadalmi tényezőket pontosabban tisztázni, akkor sem lehet a magyarázatban eltekinteni e terület népességének speciális kulturájától, amelyben a gazdasági tényezők hatására a születéskorlátozásra vonatkozó normák kialakultak. Ezek a normák - egyes említett irodalmi források szerint - meglehetősen szigorúak voltak, megvetéssel, nevetségessé tétellel büntették a normáktól való eltérést. Sőt a normák a vizsgált korszak vége felé bizonyos fokig függetlenülhettek is az eredeti gazdasági okoktól, mert a gazdasági ésszerűségeen túlmenő születéskorlátozást is megkövetelhetők. Ezt sejteti az Ormánság fokozatos gazdasági leromlása a XX. században, és ezzel párhuzamosan a máshonnan beköltözött népesség gazdasági térhódítása az ormánsági őslakosság kárára.

Az "egykés kultúra" azonban nagyon reális gazdasági és társadalmi adottságok alapján alakult ki, ezért elfogadhatatlannak látszanak az "erkölcsi romlottságot" egyedüli oknak mondó magyarázatok. Hasonlóképpen megcáfoltnak tekinthetjük a református vallást, mint egyedüli okot említő magyarázatot, mert egyrészt közeli /mecsekalji/ római katolikus községekben is hasonló születéskorlátozás fordult elő, másrészt más református falvakban /Pócsmegyeren, Átányban/ sokkal később indult meg a születéskorlátozás elterjedése.

JEGYZETEK

- /1/ A dél-dunántuli /ormánsági, sárközi, somogyi/ születéskorlátozás szak- és szépirodalmának történetét részletesen ismerteti Andorka, 1969.
- /2/ Meg kell jegyezni, hogy nem Hölbling az első, aki a születéskorlátozás tényét a magyar népességnél említi. Írt róla a "Szerény megjegyzések..." szerzője 1777-ben /Dányi, 1960/, mondván, hogy "a szülők, átérezve nagyszámú sarjadék táplálására való elégtelenségüket és ivadékaiknak jövőbeli szükségét, az isteni törvény szigorát mellőzve magában a házassági aktusban a fogamzást és nemzést akadályozzák" /Névtelen, 1960/. A Magyar Gazda című lap 1843. évi évfolyamában pedig egy nógrádi olvasólevél a következőket írja /541-542. p./: "Ugyan is bizonyos kisebb rendű helység lelkésze bizonyossá lett azon igen elszomorító tény felől, mikép egy év lefolyta alatt csak egy keresztelés volt helységében. Ez sokkal figyelmet ébresztőbb dolog lévén, semhogy közömbösen abban hagyatnék, a tisztelt lelkész ur összehivatá a helység bábáit, s nem kis illetődés nélkül esett tudomására, mikép a pórnök készakarva nyulnak olly eszközökhöz /rosszlelkű anyókák tanácsát követvén/, mellyek az említett eredményt vonják maguk után, és ezen borzasztó szándékuk teljesítésére a legirtóztatóbb utat választották.". Ehhez a szerkesztőség a következő jegyzetet fűzi: "E borzasztó gyermekelvezetések, különösen a magyarfajnál hazánkban köztudomásra vannak, de korlátozásukra fájdalom sem erkölcsi, sem rendőri intézkedések nem tételnek. S ezen mesterségesen előidézett meddőségnek kell főleg fajunk csekély számát, s az idegen nemzetiségek tulnyomóságát tulajdonitanunk.". Tehát a születéskorlátozás előfordulása már a XIX. század közepén "köztudomású" volt az országban /nem csak az Ormánságban/.
- /3/ Különlegessége miatt érdemes megemlíteni Roheim Géza magyarázatát a magyarországi paraszti születéskorlátozásról: "Azt hiszem, hozzá kell szoknunk egy újfajta magyarázathoz, amely a gazdasági és pszichológiai okokat kombinálja... Ezek a magyarok akkor hullottak szét /dezintegrálódtak/, amikor az erdők és mocsarak, amelyek ugyan valójában a földesurak tulajdonában voltak, de amelyekben szabadon járhattak, megszűnnek az övék lenni. Nyilvánvalóan a Földanyától való elszakadás traumáját szenvedték el. Tudatalattijukban az egész földbirtok az övék volt. Ezért a következő nemzedéken állnak bosszút, a gyermeket el kell hajtani, idő előtt el kell választani az anyától!" /Roheim, 1950/. Roheim a pszichoanalízist a kulturális antropológiába akarta átvinni.
- /4/ A felhasznált és az összes bejegyzések számának egymáshoz viszonyítása csak hozzávetőleges fogalmat adhat a rekonstrukció eredményességéről. A rekonstruált családlapokon ugyanis felhasználtam más községek anyakönyveiből vett adatokat, valamint egyes esetekben az 1895-öt követő időszak állami anyakönyvi bejegyzéseit is, ha szükség volt rájuk a családlapok adatainak kiegészítéséhez.

/5/ A IV. típusu családlapok esetében / a 81. oldalon/ a házasságkötési kohorszok elhatárolását egy évvel "eltoltam", vagyis 1747-1789, 1790-1819, 1820-1849, 1850-1895. évi házasságkötéseket különböztettem meg, mert a későbbi családrekonstitúciós vizsgálatokban áttérek az évtizedenkénti /0-sal kezdődő és 9-cel végződő/ házas kohorszok megkülönböztetésére.

IDÉZETT SZAKIRODALOM

- Acsády Ignác, 1906, A magyar jobbágyság története. Budapest. Politzer. 519 p.
- Andorka Rudolf, 1969, A dél-dunántúli egyke kutatások története. Statisztikai Szemle. Vol. 47. No. 12. 1245-1257. p.
- Andorka Rudolf, 1970, Születésszabályozás az Ormánságban a XVIII. század vége óta. Demográfia. Vol. 13. No. 1-2. 73-85. p.
- Andorka Rudolf, 1975, Az ormánsági születéskorlátozás története. Valóság. Vol. 18. No. 6. 45-61. p.
- Andorka Rudolf, 1981, A gyermekszám alakulásának társadalmi tényezői paraszti közösségekben /XVIII-XIX. század/. Ethnographia. Vol. 42. No. 1. 94-110. p.
- Andorka Rudolf, 1984, Pócsmegyer népesedési viszonyai 1744-1895. Történeti Statisztikai Tanulmányok. No. 5. KSH Könyvtára. 39-68. p.
- Beshers, J. M., 1967, Population processes in social systems. New York és London. Collier-MacMillan.
- Buday Dezső, 1909 a, Az egyke Baranyavármegyében. Budapest. 165 p.
- Buday Dezső, 1909 b, Az egyke. Különlenyomat a Huszadik Századból. 18 p.
- Carlsson, G., 1966, The decline of fertility: innovation or adjustment process. Population Studies. Vol. 20. No. 2. 149-174. p.
- Coale, A. J., Watkins, S. C., /szerk./, 1986, The decline of fertility in Europe. Princeton. Princeton University Press. 472 p.
- Dányi Dezső, 1960, Az 1777. évi lelkek összeírása. Történeti Statisztikai Ívkönyv. Budapest. KSH. 167-178. p.
- Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán, Horváth Sándor, Karsay Gyula, Kerényi György, Koczogh Ákos, Kovács Imre, Pócsy Ferenc, Torbágyi László, 1936, Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete. Budapest. Sylvester. 159 p.
- Erdei Ferenc, 1942, A magyar paraszttársadalom. Budapest. 170 p.
- Fülep Lajos, 1929, Riport és cikke. Pesti Napló. November 10., 17., 26., december 4., 15.
- Gaunt, D., 1973, Family planning and the pre-industrial society: some Swedish evidence. Agren, K., Gaunt, D., Eriksson, I., Rogers, J., Norberg, A.,

Akerman, S., Aristocrats, farmers, proletarians: essays in Swedish demographic history. Uppsala. Scandinavian University Books. 28-59. p.

Hajnal, J., 1965, European marriage patterns in perspective. In: Glass, D. V., Eversley, D. E. C., eds: Population in History. London. Edward Arnold. 101-143. p.

Hölbling Miksa, 1845, Baranya vármegyének orvosi helyirata. Pécs. 151 p.

Hidvégi János, 1938, Hulló magyarság. Budapest. Athenaeum. 213 p.

Kiss Géza, 1937, Ormánság. Budapest. Sylvester. 425 p.

Knodel, J., Van de Walle, E., 1979, Lessons from the past: policy implications of historical fertility studies. Population and Development Review. Vol. 5. No. 2. 217-245. p.

Kodolányi János, 1941, Baranyai utazás. Budapest. Bólyai Akadémia. 110 p.

Kovács Alajos, 1923, Az egyke és a népszaporodás. Magyar Statisztikai Szemle. Vol. 2. No. 3-4. 65-79. p.

Kovács Imre, 1957, A néma forradalom. Budapest. Cserépfalvi. 264 p.

Lestaege, R., 1983, A century of demographic and cultural change in Western Europe: an exploration of underlying dimensions. Vol. 9. No. 3. 411-435. p.

Lestaege, R., Wilson, Ch., 1982, Les modes de production, la laicisation et le rythme de baisse de la fécondité en Europe de l'Ouest de 1870 a 1930. Population. Vol. 37. No. 3. 623-646. p.

Livi-Bacci, M., 1986, Social-group forerunners of fertility control in Europe. Coale, A. J., Watkins, S. C., szerk., Id. mű. 182-200. p.

Nadal, J., Saez, A., 1972, La fécondité a Saint Joan de Palamos /Catalogne/, de 1700 a 1859. Annales de Démographie Historique. 105-113. p.

Nag, M., 1962, Factors affecting human fertility in nonindustrial societies: A cross-cultural Study. Yale University Publications in Anthropology. No. 66. New Haven. Yale University. 227 p.

Névtelen szerző, 1960, Áttekintés a lelkek összeírásáról az 1777. évben arányba állítva. Történeti Statisztikai Évkönyv. 179-193. p.

Pezenhoffer Antal, 1923, A demográfiai viszonyok befolyása a nép szaporodására. Budapest. Szerző kiadása. 275 p.

Roheim Géza, 1950, Psychoanalysis and anthropology. New York. International Universities Press. 496 p.

Ruzsás Lajos, 1964, A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711-1848. Budapest. Akadémiai. 254 p.

Varga János, 1969, A jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus késői századaiban 1556-1767. Budapest. Akadémiai. 614 p.

Wells, R. V., 1971, Family size and fertility control in eighteenth century America: A study of Quaker families. Population Studies. Vol. 25. No. 1. 73-82. p.

Wrigley, E. A., 1966, Family limitation in pre-industrial England. The Economic History Review. Second Series. Vol. 19. No. 1. 82-109. p.

Wrigley, E. A., 1973, Népesedés és történelem. Budapest. Kossuth. 243 p.

Wrigley, E. A., Schofield, R. S., 1983, English population history from family reconstitution: summary results 1600-1799. Population Studies. Vol. 37. No. 2. 157-184. p.